

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра економічної та соціальної географії

На правах рукопису

МІЛІНЧУК ВІКТОРІЯ ВАСИЛІВНА

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ
ЕКСКУРСІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Спеціальність: 014.07 «Середня освіта (Географія)»

Освітньо-професійна програма Середня освіта. Географія. Економіка

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

МАНДРИК ІРИНА ПЕТРІВНА,

кандидат географічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри економічної та соціальної географії
від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри

_____ Погребський Т. Г.

ЛУЦЬК 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	6
1.1. Суть і класифікація екскурсій.....	6
1.2. Особливості підготовки та проведення навчальної екскурсії.....	12
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ З ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	16
2.1. Місце і значення екскурсій у шкільному курсі географії України.....	16
2.2. Методика організації навчальних екскурсій з фізичної географії України.....	19
2.3. Методичні особливості проведення екскурсій з суспільної географії України.....	23
2.4. Методичні прийоми проведення навчальних екскурсій з географії України.....	27
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ.....	33
3.1. Методичні рекомендації щодо використання краєзнавчих матеріалів під час проведення екскурсій з географії України.....	33
3.2. Дослідження думки здобувачів середньої освіти щодо доцільності використання екскурсій та інтерпретація його результатів.....	50
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми. Експерсії є важливою формою навчально-виховного процесу в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) України. Даний вид роботи спрямований на задоволення пізнавальних потреб учнів, їх фізичного та інтелектуального розвитку, зміцнення здоров'я, уміння помічати цікаве, незвичне. Навчальні експерсії виховують в учнів почуття патріотизму, формують екологічне мислення, розширюють їх кругозір, сприяють вихованню таких якостей особистості, як вдумливість, інтерес та любов до природи, кмітливість, уміння бачити прекрасне у навколишньому світі, старанність, самостійність тощо. Під час експерсійної роботи в школярів розвиваються такі ключові компетентності, як допитливість, прагнення шукати і пропонувати нові ідеї, формулювати припущення та робити висновки, пізнавати себе та навколишній світ.

Експерсії проводяться в межах різних навчальних дисциплін, але мають особливе значення при вивченні географії. В ході географічних експерсій учні можуть безпосередньо спостерігати за певними географічними процесами та явищами. Тобто, експерсії є найбільш яскравою та ефективною формою унаочнення навчального матеріалу. З їх допомогою у школярів формується образне мислення, зростає мотивація до вивчення географії, розвиваються навички роботи з приладами тощо.

Сучасні шкільні курси географії значною мірою базуються на краєзнавчому принципі навчання. Особливо це стосується географії України. Тому актуальним є проведення експерсій з використанням краєзнавчого матеріалу при вивченні шкільного курсу географії України («Україна у світі: природа, населення» (8 клас), «Україна і світове господарство» (9 клас)), що і обумовило вибір теми магістерської роботи.

Мета дослідження – розкрити методичні особливості використання експерсій у навчальному процесі з географії у ЗЗСО, висвітлити можливості та

методику проведення навчальних екскурсій у шкільному курсі географії України у 8 і 9 класах.

Для виконання поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- розкрити сутність та види екскурсій;
- висвітлити методику організації та проведення навчальних екскурсій у ЗЗСО;
- розкрити методику проведення екскурсій в шкільному курсі географії України;
- розробити методичні рекомендації щодо використання краєзнавчого матеріалу для організації та проведення екскурсій у шкільному курсі географії України (8, 9 класи);
- провести дослідження думки здобувачів середньої освіти щодо доцільності використання екскурсій у навчальному процесі та здійснити інтерпретацію його результатів.

Об'єкт дослідження – екскурсія як форма організації навчання географії в ЗЗСО.

Предмет дослідження – методичні особливості організації та проведення екскурсій при вивченні шкільного курсу географії України.

Методи дослідження. В ході написання роботи були використані теоретичні (аналіз, синтез, систематизація, порівняльний, узагальнення, літературний) та емпіричні (спостереження за педагогічним процесом, бесіди з учнями та вчителями, вивчення шкільної документації, опитування та анкетування учнів) методи дослідження, що сприяло обґрунтуванню необхідності ширшого впровадження екскурсій у шкільному курсі географії України.

Наукова новизна магістерської роботи. Розкрито методичні особливості проведення екскурсій у шкільному курсі географії України. Удосконалено методичний інструментарій проведення екскурсій при вивченні географії України у ЗЗСО, зокрема розроблено екскурсії з використанням краєзнавчого матеріалу з фізичної та суспільної географії України у 8 та 9 класах.

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій щодо використання екскурсій при вивченні географії України у ЗЗСО (на прикладі Ворончинського та Доросинівського ліцеїв Доросинівської сільської ради Луцького району Волинської області). Основні положення, результати і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі закладів вищої освіти при підготовці здобувачів освіти до професійної діяльності у межах вивчення таких освітніх компонентів як «Методика навчання географії у закладах загальної середньої освіти» «Методика шкільного географічного краєзнавства», «Педагогіка» та ін.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення і результати дослідження висвітлені у 4 тезах доповідей VI, VIII, IX міжнародних науково-практичних конференцій «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів» (м. Луцьк, 11-12 листопада 2022 р, 12-14 квітня 2024 р., 8-9 листопада 2024 р.).

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (65 найменувань), додатків. Робота викладена на 75 друкованих сторінках, містить 1 таблицю, 15 рисунків, 3 додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Суть і класифікація екскурсій

У сучасній науковій літературі існують різні підходи до визначення суті екскурсії. З точки зору туризму екскурсія – це цілеспрямований, наочний процес пізнання навколишнього середовища, основою якого є використання заздалегідь відібраних об'єктів, який здійснюється під керівництвом екскурсовода за заздалегідь визначеною темою. Екскурсію розглядають як туристичну послугу тривалістю менше 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь спланованим маршрутом для задоволення духовних, естетичних, інформаційних та інших потреб туриста [2; 47; 59].

У педагогіці екскурсія не розглядається як принципово нове явище в освітньому процесі. В сучасній українській педагогічній та методичній літературі вже напрацьовані теоретико-методичні основи організації та проведення екскурсій. Загальні теоретичні аспекти організації екскурсій висвітлювали В. Бабарицька, А. Короткова, О. Малиновська [2], І. Бойко [3], М. Крачило [27], Т. Павловська [44; 47], Б. Пангелов [48], М. Поколодна [51], Н. Сливчак [53], І. Чагайда, С. Грибанова [59] та ін. Теоретико-методичні та організаційні проблеми географічних екскурсій висвітлені у працях А. Антоненка, Л. Василюка, Г. Дорожко [1], О. Варакути, Б. Гаврилюка [8], Л. Воловик [9], О. Гаучук [10; 11], В. Грицевича [15], О. Жемерова, А. Янченко [20], О. Непші [17; 39; 40], Н. Побідайло [50], О. Червінської, Т. Андрійчук, В. Яковлевої [60; 61; 62] та ін.

У педагогічній літературі екскурсія розглядається і як метод навчання, і як форма організації навчальної роботи, яка передбачає виведення учнів за межі класу або закладу освіти безпосередньо до об'єкта вивчення [24; 23; 38; 56]. В. П. Корнеєв уточнює, що екскурсія – це недовготривалий колективний похід

чи поїздка за межі звичайного оточення [26]. Ю. А. Олішевська вважає, що екскурсія є колективним відвідуванням певного об'єкта з пізнавальною чи навчальною метою [42].

Таким чином, екскурсія як специфічна форма навчання передбачає відвідування та безпосереднє спостереження досліджуваного об'єкта під наглядом учителя, проводиться за межами класу і носить дослідницький характер.

Як метод навчання, екскурсія має такі особливості: подорожування, яке передбачає набуття, збагачення та розширення знань; контакт із справжніми об'єктами довкілля, що посилює гостроту й інтенсивність сприйняття, піднесення емоцій, боротьбу з труднощами, перемогу над ними в ході розв'язання навчальної проблеми; можливість проявити самодіяльність, самостійність і творчість; поєднання спостереження з руховою активністю; можливість отримувати нові знання, перебуваючи поза навчальним закладом на свіжому повітрі [11].

Навчальна екскурсія, як форма організації навчально-виховної роботи у ЗЗСО, дозволяє організувати спостереження та вивчення різних об'єктів, явищ, процесів у природних умовах, музеях, на виставках тощо. Основне завдання навчальної екскурсії полягає в тому, щоб надати можливість учням вивчати довкілля, знаходити нову інформацію про природну, соціально-економічну, екологічну, культурну складову навколишньої дійсності [42].

Завданнями навчальних екскурсій також є: збагачення знань учнів; встановлення зв'язків теорії з практикою; розвиток творчих здібностей учнів, їх спостережливості, естетичних смаків; актуалізація пізнавальних інтересів; формування наукового світогляду; сприяння професійній орієнтації.

Екскурсійна форма роботи дає можливість унаочнити навчальний процес, розвивати уважність, спостережливість, дослідницькі вміння учнів, формувати інтерес до вивчення предмету, впливати на емоційну сферу, сприяти професійній орієнтації школярів, виховувати бережливе ставлення до природи та любов до рідного краю [4]. Таким чином, навчальна екскурсія передбачає

цілеспрямоване вивчення учнями рідного краю, що забезпечує формування ґрунтовних знань та розвиток практичних умінь проводити дослідження.

Екскурсія суттєво відрізняється від інших форм навчальних занять специфікою організації пізнавальної діяльності учнів. Під час екскурсій учні активно сприймають натуральні об'єкти дійсності – предмети, процеси, явища в їхньому навколишньому середовищі, в звичайних умовах існування. Основним методом пізнання є цілеспрямоване спостереження під керівництвом учителя живої реальності, аналіз її сутності, яке доповнюють записи вражень, замальовки, складання схем. Усі набуті знання під час екскурсій систематизуються, узагальнюються й обговорюються на уроках [53].

Основними ознаками навчальної екскурсії як однієї з форм організації навчально-виховного процесу є: тривалість проведення від 45 хв до 24 год.; тематична спрямованість; наявність об'єктів показу; переміщення за заздалегідь визначеним маршрутом; цілеспрямованість показу об'єктів та їх відповідність обраній меті та темі; активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів тощо) [42].

Крім названих загальних ознак певним видам екскурсій притаманні специфічні особливості. Зокрема, під час автобусних екскурсій обов'язковим є вихід школярів з автобуса для огляду об'єктів показу; під час екскурсії до музею необхідно ознайомитися з експонатами, які розміщені на стендах, у ході екскурсій на виробничі підприємства учні знайомляться з технологічними процесами тощо.

Екскурсії поділяються на види за різними ознаками. У науковій літературі наведена значна кількість класифікацій навчальних екскурсій [12; 15 42; 46; 61]. Їх розрізняють за зв'язком з освітніми програмами, за змістом, за тематикою, за обсягом, за витратами часу, за місцем проведення, за способом пересування, способом організації діяльності, способом організації сприйняття, за способом організації сприйняття екскурсійного об'єкта тощо (табл. 1). Доволі різноманітним є форми проведення екскурсій.

Класифікація навчальних екскурсій*

Ознаки класифікації	Види екскурсій
За зв'язком з освітніми програмами	<ul style="list-style-type: none"> - програмні - позапрограмні
За змістом	<ul style="list-style-type: none"> - природничі - географічні - біологічні - гуманітарні (суспільствознавчі) - виробничі - краєзнавчі - історичні - мистецтвознавчі
За методом проведення	<ul style="list-style-type: none"> - дослідницькі - ілюстративні - комбіновані
За обсягом	<ul style="list-style-type: none"> - з одною темою - багатотемні - комплексні - інтегральні
За тематикою	<ul style="list-style-type: none"> - тематичні - оглядові
За витратою часу	<ul style="list-style-type: none"> - короткочасні - тривалі
За місцем у навчально-виховному процесі	<ul style="list-style-type: none"> - вступні - проміжні (супровідні) - заключні (підсумкові)
За сезоном проведення	<ul style="list-style-type: none"> - осінні - зимові - весняні - літні
За місцем проведення	<ul style="list-style-type: none"> - міські - заміські - музейні - виробничі - у природу
За способом пересування	<ul style="list-style-type: none"> - пішохідні - з використанням різних видів транспорту - комбіновані
За способом організації сприйняття екскурсійного об'єкта	<ul style="list-style-type: none"> - телеекскурсії - наочні - заочні - віртуальні - інтернет-екскурсії

* Складено за : [12; 15 42; 46; 61].

Як зазначено вище, навчальні екскурсії поділяються на програмні й позапрограмні (позаурочні). Теми програмних екскурсій визначаються Державним стандартом базової середньої школи [19], проводяться під час та за рахунок уроків, тому є обов'язковими для всіх учнів. Програмні екскурсії плануються заздалегідь, узгоджуються з керівництвом та іншими вчителями (за рахунок міжпредметних зв'язків) і вносяться в розклад. Їхньою основною метою є закріплення теоретичних знань, встановлення міжпредметних зв'язків та розвиток пізнавального інтересу школярів [65].

Програмні екскурсії також відрізняються за дидактичною метою. Залежно від місця у навчальній роботі вони поділяються на:

- вступні – проводяться перед вивченням певної теми уроку для зацікавлення учнів до сприйняття якогось явища чи процесу;
- поточні – проводяться під час вивчення теми, допомагають засвоїти теоретичний матеріал, ознайомити учнів з конкретними об'єктами або явищами в самій природі;
- підсумкові (узагальнюючі) – проводяться по завершенню вивчення теми і передбачають конкретизацію, систематизацію та узагальнення отриманих знань;
- оглядові – проводяться як завершальний урок, як правило, в кінці навчального року, передбачають систематизацію понять і встановлення міжпредметних зв'язків.

Таким чином, якщо програмні екскурсії передбачають вивчення окремих природних або соціально-економічних об'єктів, то позапрограмні екскурсії мають ширшу мету, зокрема передбачають вивчення природних об'єктів своєї місцевості, свого населеного пункту, району, області, господарських та культурних центрів, історичного минулого тощо [55].

Сьогодні в зв'язку з реформою школи дозволяється збільшення частки позапрограмних екскурсій. Вони проводяться як позапланові заходи. Теми позапрограмних екскурсій визначаються компетентністю вчителя, інтересами учнів та особливостями розвитку території.

Навчальні екскурсії також можуть бути тематичними і оглядовими. Тематичні екскурсії спрямовані на покращення розуміння учнями певної теми або розділу, наприклад, при вивченні окремих компонентів природи, природно-територіального комплексу або галузі господарства тощо. Оглядові екскурсії, як правило, є багатоплановими і комплексними, тобто охоплюють широке коло питань. Такі екскурсії можуть проводитися як напередодні вивчення певного розділу з метою формування уявлень, необхідних для наступного формування на уроках певних понять, так і наприкінці вивчення розділу або навчального року з метою узагальнення знань та вмінь [46].

Загалом слід відмітити, що екскурсії є невід'ємною і дуже важливою складовою частиною освітнього процесу в ЗЗСО, які тісно переплетені з усім ходом навчання. Екскурсії не є випадковим, несистематичним явищем. Екскурсію необхідно розглядати як особливий вид уроку, який проводиться не в шкільному приміщенні, а в іншому середовищі. Навчальні екскурсії є найбільш яскравою й ефективною формою унаочнення навчального матеріалу. Завдяки їм у здобувачів освіти формується образне уявлення, зростає мотивація до навчання та глибшого оволодіння знаннями, розвиваються навички роботи з приладами та іншими технічними засобами, самостійної навчально-дослідницької діяльності тощо [61]

Отже, навчальна екскурсія – складна форма навчально-виховної роботи. Як складова краєзнавчої діяльності, екскурсія передбачає формування соціальної, загальнокультурної, психолого-педагогічної та спеціально-практичної готовності учителя [65].

Таким чином, екскурсія є важливою та необхідною складовою освітнього процесу у ЗЗСО як метод і форма організації навчання, яка полягає у безпосередньому спостереженні об'єкта, що вивчається, під керівництвом вчителя. Головними рисами екскурсії є її дослідницький характер та проведення поза межами навчального кабінету.

1.2. Особливості підготовки та проведення навчальної екскурсії

Навчальна екскурсія – складна в методичному і організаційному плані форма заняття з учнями за межами приміщення класу та закладу освіти, яка потребує ґрунтовної підготовки вчителя та учнів. Організацію та проведення навчальних екскурсій регламентовано низкою нормативних документів [21; 30; 43; 52].

Організація навчальних екскурсій є досить складним процесом. Успішне проведення навчальної екскурсії потребує ретельної підготовки з боку вчителя. Науковці узагальнено виділяють три основних етапи цього процесу: підготовчий, власне проведення екскурсії та підсумковий (завершальний) (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Етапи проведення екскурсії [25]

Підготовчий етап передбачає орієнтовно такі дії вчителя (екскурсовода): вибір теми; визначення мети і завдань; вибір літературних джерел і складання бібліографії; вибір екскурсійних об'єктів; розробка маршруту екскурсії; об'їзд та обхід маршруту екскурсії; підготовка тексту екскурсії; вибір методичних

прийомів проведення екскурсії; вивчення техніки проведення екскурсії; складання технологічної карти; підготовка індивідуального тексту; затвердження екскурсії директором ЗЗСО [42].

Підготовка до екскурсії розпочинається зі складання перспективного тематичного плану й визначення у ньому місця для цього виду занять. З урахуванням оточення (виробничого, культурного, економічного) Учитель визначає об'єкт екскурсії з урахуванням оточення (природного, виробничого, культурного, економічного). При цьому він виходить насамперед з того, щоб зміст екскурсії відповідав програмі й вимогам безпеки, був доступним для розуміння учнів.

Об'єкт екскурсії попередньо вивчається вчителем. Це допомагає йому правильно визначити обсяг і зміст інформації, яку треба донести учням під час екскурсії, опрацювати методику її організації та проведення. Під час попереднього ознайомлення з об'єктом визначається маршрут екскурсії, виявляються джерела можливої небезпеки (залізничні переїзди, підйомні крани, небезпечні місця). Якщо екскурсія проводитиметься спеціалістом, заздалегідь обмежується обсяг і рівень пояснень, щоб запобігти перевантаженню свідомості школярів спеціальною термінологією, деталями, другорядним матеріалом тощо [3].

На етапі підготовки деталізується мета і складається розширений план проведення екскурсії. В ньому відмічаються питання, з яких будуть організовані спостереження в процесі проведення екскурсії, опрацьовуються проблемні завдання для учнів, відбираються основні й додаткові джерела інформації, готуються наочні посібники (схеми, таблиці, фотографії) й необхідне обладнання (вимірювальні інструменти, гербарні папки, олівці, блокноти, фотоапарат, компас тощо). План екскурсії також включає види робіт учнів, перелік об'єктів спостереження, способи й форми опрацювання зібраного матеріалу, розрахунок часу. В плані зазначаються також форми організації навчальної діяльності учнів – чи будуть всі вони виконувати однакову, об'єднуються в невеликі групи чи виконуватимуть індивідуальні

завдання. При цьому враховуються вікові та індивідуальні можливості школярів, їхній попередній досвід екскурсійної роботи [10].

Перед екскурсією вчитель проводить бесіду з учнями, під час якої повідомляє їм дату, місце, мету, завдання й маршрут екскурсії, пояснює правила безпеки й поведінки на екскурсії, стисло характеризує екскурсійний об'єкт, радить, за чим і як треба буде спостерігати, як і що записувати, фотографувати, як рухатись за маршрутом. Завдання для учнів формуються з розрахунку стимуляції їхньої активної діяльності під час спостережень. Слід чітко, відповідно до вікових та індивідуальних особливостей учнів розподілити обов'язки між ними. Вчитель повідомляє школярам запитання, відповіді на які вони мають одержати в ході екскурсії, й рекомендує їм спеціальну додаткову літературу [23]. План екскурсії за етапами її проведення, вказівки щодо спостережень за об'єктами пізнання, питання, які треба з'ясувати, учням необхідно записати в робочі зошити, залишаючи під кожним пунктом місце для фіксації вражень. Перед початком екскурсії вчителю необхідно також проінструктувати школярів щодо способу опрацювання одержаної інформації, складання письмових звітів, підведення підсумків.

Під час проведення самої екскурсії роль учителя полягає в організації спостережень та досліджень учнів, керівництві їхньою діяльністю. Педагог має забезпечити активність школярів, їхню самостійну роботу з вивчення місцевості. Для цього доцільно сформулювати проблемні запитання, пошукові завдання, які спрямують навчальну діяльність учнів. Водночас учитель повинен подбати про різноманітність видів роботи на маршруті – спостереження, опис, замальовки, фотографування, збір колекцій тощо [25].

Під час екскурсії важливо дотримуватися оптимального співвідношення показу та розповіді, використання елементів аналізу об'єктів, які сприймаються візуально, та залученню кількох методичних прийомів показу й розповіді, що забезпечує значну ефективність екскурсії.

Бесіду по ходу екскурсії слід вести з таким розрахунком, щоб звернути увагу учнів на основне, водночас не докучаючи довгими поясненнями, щоб їх

не втомлювати. Цікава форма викладу матеріалу сприяє утриманню уваги школярів до розповіді. Згодом, коли увага слабшає, варто перейти до об'єктів спостереження, а пізніше – до подачі цікавих фактів чи подій, пов'язаних з досліджуваним об'єктом та подальшим переходом до активізації уваги учнів шляхом створення уявних образів та ситуацій, що дозволяє формувати стійкий інтерес до змісту екскурсії.

Завершальний етап екскурсії передбачає підбиття підсумків, аналіз та узагальнення зібраного матеріалу. Учитель організовує обговорення результатів екскурсії. Підбиття підсумків екскурсій може здійснюватися залежно від віку школярів у різних формах: бесіди, конференції, диспуту, презентації, виставок колекцій, стіннівок, малюнків тощо [46]. Важливо, щоб зібрані під час екскурсії матеріали знайшли практичне застосування в подальшій краєзнавчій роботі, поповнили колекції шкільного музею тощо.

Якщо екскурсія є програмною, то вона обліковується у класному журналі та може оцінюватися вчителем. Усі інші навчальні екскурсії, їх зміст і дата проведення обліковуються в класних журналах на спеціально відведених сторінках. Якщо тривалість навчальної екскурсії більше однієї академічної години, то під час обліку в журналі поруч з тематикою екскурсії вказується відповідна кількість годин. Оцінювання навчальних досягнень учнів за результатами таких екскурсій здійснюється на розсуд учителя [30].

Таким чином, активна пізнавальна діяльність є головним аспектом кожної екскурсії. Тому учні повинні чітко знати: що треба спостерігати, про що дізнатися під час екскурсії, які здобуті знання, використати на уроках. Тому до навчальної екскурсії потрібно також готуватись, як і до уроків, а не проводити як прогулянку на свіжому повітрі.

Отже, організація та проведення навчальних екскурсій є складним процесом, який передбачає декілька основних етапів: підготовчий, власне проведення екскурсії та заключний.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ З ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Місце і значення екскурсій у шкільному курсі географії України

Екскурсія є важливою та необхідною складовою навчального процесу в ЗЗСО, зокрема при вивченні географії України. Її проведення таке ж обов'язкове, як проведення вчителем уроку, оскільки екскурсія, яка проводиться за програмою, розглядається як один із видів уроку. Під час екскурсії навчальний процес здійснюється не в умовах класного приміщення, а в природі під час безпосереднього ознайомлення учнів з природними об'єктами та явищами, або на виробничому об'єкті.

Навчальні екскурсії як обов'язкові форми роботи передбачені навчальними програмами шкільного курсу географії України, який вивчається у 8 і 9 класах ЗЗСО. Згідно з чинною навчальною програмою, у 8 класі вивчається курс географії «Україна у світі: природа, населення» (70 годин, 2 години на тиждень), з них 3 години – резерв часу. У 9 класі вивчається курс географії «Україна і світове господарство», на який відводиться 52 години (1,5 години на тиждень), з яких 3 години становлять резерв часу [13].

Аналіз діючої навчальної програми свідчить про те, що у курсі географії «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) передбачено проведення лише 1 програмної екскурсії «Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості», яка проводиться по завершенню вивчення розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону». У 9 класі в курсі географії «Україна і світове господарство» програмні екскурсії не передбачені.

Однак, не зважаючи на невелику кількість програмних екскурсій у шкільному курсі географії України, учитель може самотійно може проводити позапрограмні екскурсії, якщо буде вважати це доцільним. Зокрема, у

навчальних програмах подано чимало тем для учнівського дослідження, яке також можна виконати у формі екскурсії або із застосуванням її елементів.

Більше навчальних екскурсій передбачено у модельних навчальних програмах з географії (6-9 класи), які розроблені для Нової Української Школи (НУШ). Зокрема, Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (любимі. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.), 2021 р., передбачає у 8 класі проведення 5 програмних екскурсій: навчальної екскурсії з метою ознайомлення з різними за походженням місцевими формами рельєфу та їхнім розвитком (тема «Рельєф, тектонічні структури та мінеральні ресурси»); навчальної екскурсії на місцеву метеорологічну станцію або до Гідрометцентру з метою ознайомлення з їхньою роботою та професією метеоролога (тема «Клімат, кліматичні ресурси»); навчальної екскурсії до місцевої водойми з метою дослідження її екологічного стану (тема «Води суходолу та водні ресурси»); навчальної екскурсії до унікальних об'єктів природи своєї місцевості (Розділ V «Природа та населення свого краю»). У 9 класі в курсі географії «Україна у світовій економіці» цією Модельною програмою передбачена 1 навчальна екскурсія на місцеве підприємство легкої промисловості (за можливістю) (тема 5 «Виробництво тканин, одягу, взуття») [35].

У Модельній навчальній програмі «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (любимі.: Запотоцький С. П., Карпюк Г. І., Гладковський Р. В., Довгань А. І., Совенко В. В., Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г., Нікитчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д., Горовий О. В.), 2021 р. в курсі «Географія» (8 клас) запропоновано 8 екскурсій: віртуальна екскурсія до Географічного центру України, пам'ятника «Нульовий кілометр» в Одеській області тощо (тема «Україна на картах світу, Європи»); шкільна екскурсія до геологічної пам'ятки своєї області (тема «Рельєф, тектонічна та геологічна будова, мінеральні ресурси»); екскурсія до обласних (регіональних) гідрометеорологічних центрів України (тема «Клімат і кліматичні ресурси»); екскурсія до місцевого водного

об'єкту, Басейнових управлінь водних ресурсів річок (Дунай, Західний Буг, Дністер, Тиса, Прип'ять, Десна тощо) (тема «Води суходолу і водні ресурси»); польові спостереження за ґрунтами своєї місцевості та опис способів покращення їх якості (тема «Ґрунти»); екскурсія до місцевого парку, лісу тощо з метою ознайомлення з їх біорізноманіттям (тема «Рослинність і тваринний світ України»); екскурсія до регіону з природним ландшафтом. Ознайомлення з лісовими/степовими ландшафтами поблизу, опис їх стану (тема «Природні комплекси (ландшафти)»); екскурсія до національного (місцевого) природного парку (тема «Природні ресурси як чинник суспільного розвитку»). У курсі «Географія» (9 клас) авторами Модельної програми запропоновані екскурсії, які передбачають вивчення не тільки географії України, а й країн світу, зокрема: екскурсія на промислове підприємство у своєму місті/селищі/селі (тема «Просторова організація виробництва вторинного сектора економіки»; віртуальна екскурсія в один з туристичних районів/кластерів (тема «Просторова організація виробництва третинного сектору економіки»); віртуальна (використання картографічних онлайн-сервісів та онлайн-ресурсів екскурсія одним з великих міст/малих міст/технопарків США; віртуальна екскурсія національними парками США (Тема «Америка»); віртуальна/реальна екскурсія на одне з підприємств в Україні з інноваційними технологіями виробництва (тема «Європа») [36].

Таким чином, екскурсійна робота з географії України в ЗЗСО розподіляється на дві категорії: екскурсії з фізичної та екскурсії з суспільної (соціально-економічної) географії. Вони мають подібну структуру, але різні об'єкти дослідження. Аналіз навчальної та модельних програм з географії України свідчить про значне переважання екскурсій з фізичної географії, які базуються на краєзнавчому принципі навчання. На нашу думку, позитивним є те, що у НУШ кількість програмних екскурсій значно збільшиться.

2.2. Методика організації навчальних екскурсій з фізичної географії України

Екскурсії з фізичної географії України здійснюються у природу. Згідно з діючою навчальною програмою з географії у 2024-2025 навчальному році у 8 класі в курсі географії «Україна у світі: природа, населення» передбачена одна програмна екскурсія «Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості», яка проводиться весною по завершенню вивчення розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону» [13].

Однак учитель може самостійно ініціювати проведення позапрограмних екскурсій у природу при вивченні тем розділу III «Природні умови і ресурси України» [13]. Це можуть бути геологічні, геоморфологічні, гідрологічні, ґрунтознавчі, метеорологічні, біогеографічні, екологічні екскурсії, з вивчення природно-територіальних комплексів (ландшафтів). Такі екскурсії, як правило, належать до категорії краєзнавчих екскурсій [8; 25; 39; 49; 50].

Природознавчі екскурсії проводяться в природному середовищі, де учні можуть безпосередньо контактувати з об'єктами огляду. Ними можуть бути ліси, парки, луки, річки, озера, ставки, водоспади, окремі рослини, різноманітні форми рельєфу, унікальні природні об'єкти і явища, природоохоронні об'єкти, різноманітні ландшафти, які розташовані неподалік того населеного пункту, де навчаються учні, або в межах територіальної громади чи адміністративного району. Тому всі об'єкти показу повинні бути доступними для огляду й вивчення, адже саме вони є важливим джерелом географічної інформації. Треба враховувати й той факт, що специфічною ознакою екскурсій з фізичної географії України є те, що об'єкти природи постійно перебувають у взаємозв'язку й з часом змінюють свій вигляд (відповідно до пори доби, сезону, погодно-кліматичних умов тощо) [47]. Ті об'єкти, які екскурсанти з певних причин не можуть побачити в натурі, можна продемонструвати за допомогою наочних посібників (гербаріїв, колекцій мінералів, репродукцій картин, малюнків, фотографій тощо) [46].

Навчальна екскурсія з фізичної географії України – складна в методичному й організаційному плані форма заняття з учнями в природі, яка потребує ґрунтовної підготовки вчителя і учнів [33]. Як правило, з фізичної географії проводяться комплексні екскурсії, які неможливо провести за 45 хв. Тому уроки географії у таких випадках, як правило, ставлять останніми [20].

Підготовка до навчальної екскурсії має три складові: теоретичну, практичну, організаційну. Теоретична підготовка передбачає ознайомлення учнів з особливостями природи об'єкта екскурсії, з повторення загальних понять, необхідних для засвоєння нових під час проведення екскурсії. Практична підготовка полягає у вивченні школярами тих прийомів роботи, без оволодіння якими вони не зможуть виконати поставлені перед ними завдання. Під час організаційної підготовки вчитель ділить клас на групи (бригади), призначає бригадирів, проводить інструктаж з техніки безпеки, правил поведінки в природі, підготовки бригадного та індивідуального спорядження, повідомляє про час і місце збору, форму одягу тощо [23].

Розглянемо організацію та проведення навчальної краєзнавчої екскурсії у природу в курсі географії «Україна у світі: природа, населення» (8 клас).

Перший етап включає підготовку вчителя і підготовку учнів. Він проводиться заздалегідь, в позаурочний час [5].

Підготовка вчителя до проведення географічної екскурсії у природу у 8 класі включає орієнтовно такі етапи:

- ознайомлення зі змістом навчальної програми з географії, текстом підручника;
- формулювання мети і завдань екскурсії відповідно до вимог шкільної програми з географії;
- вивчення довкілля району екскурсії; складання маршруту з виділенням зупинок і об'єктів для проведення відповідних спостережень і досліджень;
- складання плану проведення екскурсії;
- розробка змісту і прийомів роботи учнів на кожній зупинці;
- вибір оптимального варіанту поділу учнів на групи (бригади);

- підбір інвентарю (обладнання) як групового (схема маршруту, топографічні карти, медична аптечка тощо), так і індивідуального (блокнот, олівець, бінокль, компас, фотоапарат тощо);
- підготовка змісту інструктажів з техніки безпеки, поведінки учнів, охорони природи;
- розробка рекомендацій щодо виконання групових та індивідуальних завдань під час екскурсії (проблемного і дослідницького характеру);
- визначення форми звітної документації учнів, а також критеріїв її оцінювання [23; 46; 62].

Підготовка учнів до екскурсії включає повторення теоретичного навчального матеріалу, підготовку індивідуального обладнання для роботи на місцевості, вибір бригадира та заведення індивідуального польового щоденника.

Другий (польовий) етап, тобто безпосередній вихід у природу, складається з інформаційної та практичної частин [9]. Інформаційна частина екскурсії розпочинається з ознайомлення учнів з темою екскурсії та інструктажу щодо дотримання правил поведінки під час її проведення. Учитель проводить вступну бесіду, в якій оприлюднює мету екскурсії, нагадує учням склад бригад та бригадирів. Далі ознайомлює з маршрутом на місцевості, пояснює завдання, з'ясовує певні теоретичні питання. Вступна бесіда не повинна перевищувати 10-15 хвилин, щоб вона не перетворилася на лекцію, оскільки розсіюється увага учнів і втрачається мотивація до роботи.

Практична частина екскурсії – це проведення безпосередніх досліджень учнями у довкіллі. Такі дослідження організовуються відповідної до навчальної програми (згідно плану). Методика їх проведення може бути різною. Наприклад: а) кожна група (бригада) учнів вивчає окремий об'єкт; б) всі бригади йдуть по замкненому полігону від об'єкта до об'єкта та досліджують кожен з них [46]. Практична робота учнів полягає у виконанні індивідуальних і групових завдань, спостереженні за об'єктами, їх описі, різноманітних вимірах,

зборі природних матеріалів для колекцій та гербаріїв, замальовках, фотографуванні тощо [62].

Третій етап – підсумковий, під час якого здійснюються узагальнення проведеної роботи. Незалежно від того, хто проводив екскурсію, заключне слово говорить учитель. Під час підсумкової бесіди вчитель звертає увагу учнів на головне, а не повторює весь зміст екскурсії. Вчитель також пояснює здобувачам незрозумілі аспекти, дає відповіді на запитання, задає домашнє завдання.

Четвертий етап – етап обробки матеріалів. Він передбачає впорядкування та оформлення зібраного екскурсійного матеріалу вдома. Школярі пишуть звіти про екскурсію, роблять записи у щоденниках, оформляють стенди, альбоми, виставки, колекції зібраних матеріалів тощо.

За підсумками роботи також може оформлятися паспорт екскурсії за схемою: титульний лист, на якому вказується тема (назва) екскурсії, автор розробки. Загальна характеристика екскурсії: призначення; клас; вік учасників; маршрут (основні пункти), протяжність, тривалість; мета і завдання; час підходу (під'їзду) до початкової точки і виходу (виїзду) з кінцевої точки маршруту. Схема екскурсійного маршруту із зазначенням зупинок, екскурсійних об'єктів. Коротка характеристика екскурсійних об'єктів, ілюстрації. Рекомендована література [40].

П'ятий етап передбачає відповідне обговорення результатів діяльності школярів на уроці, формуються остаточні висновки та оцінюється робота, проведена учнями. Також цей етап передбачає використання результатів у подальшій роботі – проведення учнівських виступів, конференцій, передачу зібраних матеріалів до шкільного музею, кабінету географії, краєзнавчого куточка.

Отже, навчальна екскурсія з фізичної географії України – складна в методичному й організаційному плані форма заняття з учнями в природі, яка потребує ґрунтовної підготовки вчителя і учнів.

2.3. Методичні особливості проведення екскурсій з суспільної географії України

У шкільному курсі географії «Україна і світове господарство» (9 клас) навчальною програмою екскурсій не передбачені [13]. Однак вчителі можуть самостійно провести позапрограмані екскурсії з суспільної (соціально-економічної) географії на об'єкти виробничої сфери чи сфери послуг, наприклад при вивченні сільського, лісового господарства, промисловості, транспорту України, третинного сектору її економіки. Такі екскурсії проводяться за тим самим алгоритмом, що й екскурсії в природу [61].

Насамперед, економіко-географічні екскурсії передбачають відвідування виробничих об'єктів, переважно промислових чи сільськогосподарських підприємств. Тоді саму екскурсію зазвичай проводить не вчитель, а працівник підприємства, що треба враховувати при плануванні екскурсії. Педагог може при цьому повертати хід екскурсії в потрібному напрямку, ставити уточнювальні запитання з позицій географії. Екскурсія на виробництво має менше можливостей для дослідницької роботи здобувачів освіти, тому вчителю варто звернути посилену увагу на етапи узагальнення результатів екскурсії, обробки її матеріалів [15; 60].

Екскурсія на промислове підприємство передбачає вирішення наступних завдань:

- з'ясування місцезнаходження промислового підприємства та оцінка його економіко-географічного положення;
- ознайомлення з технологічним процесом і технологією виробництва у даній галузі;
- вивчення сировинної бази і географії ринків збуту підприємства;
- ознайомлення з трудовими ресурсами підприємства, з особливостями праці фахівців різних професій;
- вивчення шляхів підвищення продуктивності праці на підприємстві та зниження собівартості його продукції;

- вивчення географії реалізації продукції підприємства;
- аналіз заходів на підприємстві, спрямованих на збереження довкілля, географії утилізації відходів виробництва;
- визначення ступеню інтегрованості підприємства в господарську діяльність регіону;
- розширення знань учнів про спеціалізацію, концентрацію і кооперування виробництва [15; 56].

Під час екскурсії на рослинницьке сільськогосподарське підприємство учням необхідно з'ясувати наступні питання: місцезнаходження сільськогосподарського підприємства та оцінка його економіко-географічного положення; структура виробничого персоналу; технологічний процес на підприємстві; географія закупівель посадкового матеріалу, добрив та засобів захисту рослин; структура земельних ресурсів сільськогосподарського підприємства, наявні ґрунти та їхній бонітет, схеми сівозмін, агротехнічні заходи; посівні площі сільськогосподарських культур, їх валові збори, урожайність за культурами; географія реалізації продукції рослинництва; застосування досягнень науково-технічного прогресу в рослинництві; рівень розвитку транспортної інфраструктури навколо підприємства; ступінь інтегрованості в господарську діяльність регіону [15].

В ході екскурсії на тваринницьке сільськогосподарське підприємство учням слід звернути увагу на такі завдання: місцезнаходження сільськогосподарського підприємства тваринницького профілю та його економіко-географічного положення; географія трудових ресурсів підприємства; виробничі особливості підприємства – площа пасовищ, поголів'я і склад худоби, географія закупівлі кормів в кормових добавок, продуктивність сільськогосподарських тварин; географія реалізації продукції тваринництва; утилізація відходів тваринництва; рівень розвитку транспортної інфраструктури; ступінь інтегрованості в господарську діяльність регіону [60].

Підготовка вчителя до проведення географічної екскурсії на підприємство здійснюється у такій послідовності:

- опрацювання літературних джерел щодо галузі господарства, до якої належить підприємство;
- попереднє відвідування вчителем підприємства з метою одержання дозволу на проведення екскурсії, конкретизації завдань екскурсії, питань техніки безпеки;
- складання плану проведення екскурсії з урахуванням послідовності вивчення виробничих об'єктів та пояснень екскурсовода;
- виділення спільно з екскурсоводом найбільш актуальних питань;
- організація повторення учнями відповідного теоретичного матеріалу;
- поділ учнів на групи (бригади), розподіл між учнями та бригадами групових та індивідуальних завдань;
- підготовка форми звітної документації, критеріїв оцінювання роботи та ознайомлення учнів з ними [46].

Під час проведення екскурсії вчитель може запропонувати учням групі завдання такого змісту: зберіть відомості про цех, який ви відвідали; які технологічні процеси відбуваються в цьому цеху?; яке місце належить цеху в структурі підприємства?; яку сировину використовують у цеху?; яку продукцію виробляють у цеху?; запропонуйте заходи для підвищення ефективності виробництва [56]. Крім цього, учні можуть отримати конкретні індивідуальні завдання, наприклад, описати професійні обов'язки і види діяльності представників окремих професій тощо.

Методика організації навчальної екскурсії на підприємство передбачає декілька етапів.

На підготовчому етапі школярі знайомляться з інструктажем з техніки безпеки. Вступну бесіду проводить представник адміністрації підприємства (екскурсовод, інженер), який знайомить школярів зі структурою підприємства, загальними особливостями його функціонування. За можливістю учні відвідують музей підприємства, де розширюють відповідні знання.

Оглядова частина екскурсії передбачає вивчення технології організації виробництва. При цьому самостійна робота бригад (груп) спрямована на систематизацію та узагальнення зібраних матеріалів.

Підведення підсумків екскурсії проводиться у вигляді заключної бесіди. При цьому зосереджується увага на сучасному стані функціонування підприємства, проблемах і перспективах його розвитку.

Учитель відзначає найкращих учнів, пояснює домашнє завдання, яке включає остаточне оформлення зібраних матеріалів та підготовку учнів до їх обговорення на наступному уроці. Матеріали, зібрані під час екскурсії, оформляються у вигляді альбомів, презентацій, стендів, схем, таблиць, діаграм тощо. Вони можуть використовуватися для поповнення географічних кабінетів і шкільних музеїв [46]. По завершенні екскурсії учні також пишуть звіти, створюють схеми виробничих зв'язків підприємства.

Однак, слід зазначити, що екскурсія на підприємство має менші можливості для дослідницької роботи учнів, тому в цьому випадку варто звернути посилену увагу на саме на етап узагальнення результатів екскурсії, обробки її матеріалів [60].

Окрім екскурсій, що передбачають відвідини економіко-географічних об'єктів, можна проводити екскурсії до закладів і установ соціальної сфери, вивчаючи третинний сектор економіки України. Наприклад, такими екскурсійними об'єктами можуть виступати музеї, пам'ятки архітектури і мистецтва, заклади культури, охорони здоров'я, науково-дослідні установи, заклади торгівлі і громадського харчування тощо. Такі екскурсії теж проводяться переважно працівниками даних установ.

До екскурсій соціально-економічного спрямування можна віднести й топонімічні екскурсії. В ході таких екскурсій учні дізнаються про походження різноманітних назв: населених пунктів, вулиць, місцевостей, балок, урочищ, гідрологічних об'єктів тощо. Таке дослідження історичного походження місцевих назв дозволяє краще усвідомити складну систему взаємовідносин і взаємозв'язків людини і природи [60]. Географічні назви дають можливість

пояснити історичні процеси на певній території, розкрити особливості її природи, господарства, етнічних особливостей населення. Такі екскурсії доцільно проводити, насамперед, під час вивчення розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону». Однак, підготовка до проведення такої екскурсії вимагає великих зусиль з боку вчителя: опрацювання літературних джерел, збирання відомостей, опитування старожилів, заглиблення в історію рідного краю [63].

Отже, екскурсії з суспільної географії України мають подібну структуру до фізико-географічних екскурсій. Однак вони відрізняються метою і об'єктом вивчення. Польові методи досліджень не є актуальними під час проведення таких екскурсій. Крім того, роль екскурсовода найчастіше виконує працівник підприємства, а не вчитель. Але підсумковий етап екскурсії передбачає учнівську звітність, узагальнення і систематизацію школярами результатів екскурсії.

2.4. Методичні прийоми проведення навчальних екскурсій з географії України

Проведення навчальних екскурсій в шкільному курсі географії України передбачає використання низки методичних прийомів, найважливішими з яких є показ і розповідь.

Показ в екскурсії – це процес реалізації принципу наочності, який передбачає безпосереднє ознайомлення з екскурсійними об'єктами. Без показу немає екскурсії. Показ – це не пасивне, а цілеспрямоване спостереження об'єктів, процесів, що потребує активних дій не тільки з боку вчителя (екскурсовода), а й з боку школярів [42].

Основними завданнями екскурсійного показу є: показ екскурсійних об'єктів, які знаходяться в полі зору екскурсантів; демонстрація за фотографіями та малюнками тих об'єктів, які не збереглися; відтворення зорової картини події, процесу, які відбулися на цьому місці [59].

Показ об'єктів повинен здійснюватися від загального до окремого, від відомого до невідомого, від близького до далекого. Він забезпечується дотриманням низки вимог: необхідно правильно обрати місце та час показу; відвертати увагу учнів від тих об'єктів, які не пов'язані з темою екскурсії; використовувати рух учнів як методичний прийом при показі; підготувати учасників до спостереження об'єктів; особисті вміння та навички вчителя (екскурсовода) [10].

Методичних прийомів показу є досить багато [16; 24; 38; 56]. На нашу думку, при проведенні навчальних екскурсій з географії України найбільш доцільно використовувати такі прийоми показу як прийом попереднього огляду, зорової реконструкції, локації, зорового порівняння, руху та ін.

Попередній огляд використовується на першому етапі спостереження, коли учні знаходяться вже безпосередньо біля об'єкта. В процесі попереднього огляду вчитель спрямовує увагу школярів на сутність об'єкта, його загальні ознаки, що дозволяє сформувати уявлення про природне середовище, в якому знаходиться об'єкт, або про місцевість, в якій було створено об'єкт (наприклад, річка, озеро, природоохоронний об'єкт, промислове чи сільськогосподарське підприємство тощо).

У випадку проведення екскурсії до природних об'єктів своєї місцевості доцільно на початку розкрити умови формування певних ландшафтів та окремих об'єктів, що становить пізнавальний інтерес. Щодо екскурсій з суспільної географії України, на нашу думку, на підприємствах виробничої або соціальної сфери доречним є використання вступного слова вчителя перед розповіддю екскурсовода.

Під час попереднього огляду важливо використовувати метод аналізу, який полягає у виокремленні досліджуваного об'єкта з навколишнього середовища [57]. В процесі природознавчого аналізу для визначення властивостей та ознак об'єкта необхідно застосовувати методи окремих напрямів географічних досліджень (геоморфологічних, гідрологічних, ґрунтознавчих, геоекологічних, біогеографічних тощо). При цьому в процесі

аналізу учням необхідно встановити зв'язки об'єкта з іншими об'єктами, які його оточують.

Приєм зорової реконструкції (відтворення) дозволяє завдяки опису відтворити в уяві первісний вигляд природного або культурно-історичного об'єкта. Найчастіше він використовується під час показу пам'ятних місць, під час відвідування музеїв, а також територій, де відбувалися несприятливі природні процеси чи стихійні явища.

Приєм локації подій дозволяє обмежити увагу учнів на тих об'єктах, явищах або подіях, огляд яких передбачений програмою екскурсії. Саме цей прийом дозволяє перейти від загального до конкретного. Наприклад, під час екскурсії на гідрологічний заказник «Урочище Озеро» учитель акцентує увагу учнів спочатку на Великому озері, а потім на Малому.

Приєм зорового порівняння полягає у зоровому співставленні різних предметів або частин одного об'єкта з іншим, що знаходиться поруч перед очима екскурсантів, або ж один із порівнюваних об'єктів був показаний раніше, і його намагаються подумки реконструювати після нагадування про нього вчителем. Одне з головних завдань цього методичного прийому – виявлення характерних рис і особливостей об'єкта, підкреслення його унікальності та неповторності.

Рух як методичний прийом є переміщенням екскурсантів поблизу об'єкта або вздовж нього (вздовж річки, муру, навколо озера) з метою кращого споглядання. Цей прийом дає можливість оцінити реальні масштаби природного об'єкта або споруди, оцінити їх основні параметри. Також цей прийом можна використати при проведенні виробничих екскурсій, наприклад під час огляду цехів на промисловому підприємстві тощо.

Розповідь під час екскурсії – це умовна назва усної частини екскурсії, яка містить повідомлення, коментарі, короткі довідки та пояснення екскурсовода. Завдання методичних прийомів розповіді полягає у донесенні фактів, прикладів, подій таким чином, щоб учні отримали образне уявлення, яким чином все відбувалося під час розповіді екскурсовода [42].

Основними вимогами до розповіді під час екскурсії є: конкретність, відповідність тематиці, логічність і послідовність викладу матеріалу, зв'язність, стислість, переконливість та достовірність, доступність та завершення суджень, науковість [44].

Прийоми розповіді поділяються на дві групи. До першої групи відносять прийоми, які пов'язані з формою розповіді (довідка, опис, репортаж, цитування) і їх основне завдання полягає у подачі інформації, яку мають засвоїти і запам'ятати учні. До другої групи належать прийоми характеристики, пояснення, підготовлені питання для школярів, приклади із свідчень очевидців подій, питання-відповіді тощо [2].

На нашу думку, під час екскурсій у шкільному курсі географії України доцільно використати такі прийоми розповіді: екскурсійної довідки, опису, характеристики, пояснення, коментування, художньої розповіді, посилання на свідчення очевидців, проблемної ситуації, індукції, дедукції, «питання-відповіді», прийом завдань та ін.

Приєм екскурсійної довідки найчастіше використовується у поєднанні з зоровою локалізацією, реконструкцією та абстрагуванням. Екскурсійна довідка – це стисла інформація про об'єкти, які плануються для огляду, короткі дні про час їх виникнення і формування тощо, які подаються на початку екскурсії. Під час оглядових (багатопланових) екскурсій містом довідку подають під час руху транспортного засобу [51].

Приєм опису використовується для покращення сприйняття об'єкта через подачу характерних рис, ознак предмету, його зовнішнього вигляду тощо. Натомість прийом характеристики побудований на визначенні характерних властивостей та якостей об'єктів та явищ. Ці прийоми найчастіше використовуються під час екскурсій на природні об'єкти.

Приєм пояснення також є невід'ємною частиною усіх шкільних екскурсій як на природу, так і на виробництво. Цей прийом передбачає такий виклад матеріалу, коли окрім довідки про певну подію чи явище учитель розкриває сутність та причини, що їх зумовили. Крім того, на кожній екскурсії

передбачається пояснення вчителем методики виконання тих завдань (індивідуальних і групових), які мають виконати учні.

Прийом коментування використовується у процесі викладення матеріалу, коли пояснюється зміст події або задум автора досліджуваного об'єкта (наприклад, пам'ятка архітектури, природи, садово-паркового мистецтва тощо). Цей прийом може бути використаний під час спостереження за виробничими процесами на підприємствах, наслідками нерациональної господарської діяльності тощо.

В ході екскурсії вчитель або екскурсовод може використати прийом художньої розповіді, який забезпечує високу емоційність та передбачає декламування уривків з прози чи поезії, що безпосередньо стосується місця огляду чи об'єкта показу [44].

Прийом посилення на свідчення очевидців дає можливість образно відтворити події. При цьому очевидцями можуть бути не тільки конкретні особи, а й предмети та споруди, які знаходяться безпосередньо на місці огляду (вікові дерева, фортечні мури, засоби праці тощо). Цей прийом доцільно використовувати при вивченні історико-географічних особливостей та етнографії рідного краю [9].

Прийом проблемної ситуації допомагає активізувати учнів, наштовхнути їх на роздуми, виявити інтерес до вирішення проблеми, розкриття причинно-наслідкових зв'язків, а також закономірностей у поширенні об'єктів та явищ. Постановка проблеми змушує школярів шукати відповідь на запитання, а іноді спонукає до пошуку альтернативного розв'язання проблемної ситуації.

Прийом індукції застосовують у розповіді, коли треба перейти від одиничних випадків, фактів до загальних висновків, тобто від часткового до загального. Натомість прийом дедукції означає перехід від загального до конкретного [16; 57]. Наприклад, під час відвідування гідрологічних об'єктів досліджується рослинний і тваринний світ озера чи річки, вимірюються їх основні параметри [7]. Найчастіше цих два протилежних прийоми застосовуються в одній екскурсії.

Прийом «питання-відповіді» передбачає постановку питань школярам під час розповіді з метою мотивації їхнього пізнавального інтересу та підтримки контакту з групою. Більша частина питань спрямована на привернення уваги школярів до теми та змісту екскурсії.

Прийом завдань також сприяє також сприяє активізації знань та глибшому засвоєнню нової інформації в процесі екскурсії. Наприклад, під час екскурсії на природні об'єкти своєї місцевості учням можна запропонувати такі групові завдання: дослідити рослинний і тваринний світ наприклад, озера, ставка, річки, лісу тощо; провести вимірювання та аналіз якості води; виявити джерела забруднення природних об'єктів тощо. Під час відвідування промислового підприємства учні можуть виконувати такі групові завдання: з'ясуйте, які виробничі процеси здійснюються в цеху; яку продукцію виробляє цех і куди її постачає?; запропонуйте заходи для підвищення ефективності виробництва. Також кожен учень може отримати нескладне індивідуальне завдання.

Також під час екскурсій з географії України іноді можна використовувати такі методичні прийоми як спостереження об'єкта в динаміці (наприклад, зміна за порами року), дослідження, демонстрації, контрасту. До особливих методичних прийомів належить використання (включення) органів чуттів (слуху, смаку, дотику, нюху) для більш ефективного впливу на учнів та їх налаштування на засвоєння необхідної інформації. Наприклад, у природознавчих екскурсіях дотик до окремих мінералів, гірських порід, стовбурів дерев сприяє закріпленню інформації і розвиває асоціативне мислення [6].

Отже, основними методичними прийомами, які використовуються в природничих і виробничих екскурсіях при вивченні географії України, є прийоми показу (попереднього огляду, зорової реконструкції, локації, зорового порівняння, руху) і розповіді (довідки, опису, характеристики, пояснення, коментування, художньої розповіді, посилення на свідчення очевидців, проблемної ситуації, індукції, дедукції, «питання-відповіді», прийом завдань).

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

3.1. Методичні рекомендації щодо використання краєзнавчих матеріалів під час проведення екскурсій з географії України

Згідно з чинною програмою у 8 класі при вивченні курсу географії України «Україна у світі: природа, населення» передбачено проведення 1 навчальної екскурсії «Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості», по завершенню вивчення розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону». У 9 класі в курсі географії «Україна і світове господарство» програмні екскурсії не передбачені [13]. Однак, учитель може самостійно ініціювати проведення позапрограмних екскурсій як у 8, так і у 9 класах при вивченні як природи, так і господарства України.

В якості прикладу нами було розроблено дві шкільні екскурсії з фізичної та суспільної географії України, які базуються на використанні краєзнавчих матеріалів. На нашу думку, саме краєзнавчі екскурсії є ефективною формою навчання та виховання учнів, а також невід'ємною складовою викладання географії України, важливим доповненням до уроків. Вони збагачують школярів новими знаннями, розвивають їхні дослідницькі вміння, прищеплюють любов до рідного краю [25; 39; 49; 50]. Їх можна провести для учнів Ворончинського та Доросинівського ліцеїв Доросинівської сільської ради при вивченні курсів географії України «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) та «Україна і світове господарство» (9 клас).

Перша екскурсія – на гідрологічний заказник «Урочище Озеро» с. Ворончин. Вона є програмною і проводиться у 8 класі в рамках навчальної екскурсії «Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості», по завершенню вивчення розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону» з метою закріплення, поглиблення та узагальнення

знань. Екскурсія базується на міжпредметних зв'язках з географії, біології та історії. Вона носить пізнавально-дослідницький характер, оскільки передбачає відвідування лісового урочища, гідрологічного заказника та власне дослідницьку роботу учнів з візуальної оцінки стану водойми, вимірювання та аналізу стану якості води, пошуку ознак її забруднення. Крім того, екскурсія передбачає виконання учнями випереджувальних завдань з історії села та його жителів, результати виконання яких були повідомлені в ході екскурсії (доповіді учнів). Таким чином, екскурсія передбачає інформаційний та практичний блоки. Передбачений також час для природоохоронної роботи та відпочинку. Також таку екскурсію можна провести під час вивчення теми «Води суходолу і водні ресурси» розділу III «Природні умови і ресурси України».

Під час екскурсії застосовані різноманітні методи та прийоми, зокрема прийоми показу (попереднього огляду, локалізації, зорового порівняння, руху) і розповіді (довідки, характеристики, опису, художньої розповіді, «питання-відповіді», прийом завдань), а також спостереження, робота в групах, дослідження, виконання випереджувальних завдань.

Екскурсія 1

**Тема: Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості
(навчальна екскурсія на гідрологічний заказник «Урочище Озеро» в
с. Ворончин для учнів 8 класу)**

Мета екскурсії:

- поглибити та закріпити знання учнів про гідрологічні об'єкти рідного краю; ознайомити учнів з екосистемою озера, основними видами флори та фауни, які мешкають у водному середовищі та навколо нього, а також з процесами, що відбуваються в природних водоймах;
- розвивати географічне мислення, поглибити та вдосконалити практичні навички з дослідження якості води;
- розвивати екологічну свідомість учнів, привернути увагу до проблем забруднення водойм і значення їх збереження для навколишнього середовища;

- ознайомити учнів з географією рідного краю, його багатотою і різноманітною природою та історією; виховувати любов до рідного краю.

Завдання:

1. Виступити з випереджувальними завданнями (повідомлення).
2. Дослідити біорізноманіття озера: спостерігати за видами рослин і тварин, які зустрічаються на озері та біля нього та зробити їх опис.
3. Провести вимірювання та аналіз якості води: за допомогою простих інструментів виміряти основні параметри води (температуру, прозорість, кислотність).
4. Виявити антропогенний вплив: звернути увагу на можливі джерела забруднення (сміття, залишки речовин, сліди діяльності людини).
5. Скласти короткий звіт: підготувати матеріали за результатами спостережень і досліджень.

Обладнання: топографічна карта, олівці, блокноти, планшет, термометр, сантиметрова стрічка, тест-смужки, фотоапарат, пакети для сміття.

Хід екскурсії

I. Організаційний момент

1. Об'єднати учнів класу у бригади, кожна з яких буде виконувати окреме завдання.
2. Ознайомити з метою проведення екскурсії та її змістом.
3. Провести інструктаж з техніки безпеки та правил поведінки біля водойм.

II. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності

В ході екскурсії, вивчаючи об'єкти природи своєї місцевості, ми познайомимося з гідрологічними об'єктами, зокрема відвідаємо гідрологічний заказник «Урочище Озеро». Адже Волинь називають краєм озер. Їх на території області понад 200. І серед них – наші озера – Велике і Озерце. Під час екскурсії ми дослідимо екосистему водойм, визначимо якість води в озерах, оглянемо територію на предмет сміття. Крім того, в ході екскурсії ви дізнаєтеся багато цікавого про історію нашого села та послухаєте цікаві легенди.

III. Засвоєння нових знань

Пункт № 1 – Ворончинський ліцей Доросинівської сільської ради Волинської області (рис. 3.1).

Рис. 3.1. *Ворончинський ліцей*

1. Коротка розповідь вчителя про екосистеми прісноводних водойм.
2. Розповідь учня на основі випереджувального завдання: Історія мого села.

Вирушивши від школи вулицею Молодіжна до наступного пункту, школярі слухали доповідь учениці Філонюк Карини про історію села Ворончиці.

Розповідь учениці. Було це давно, ще за тих часів, коли наша земля була вкрита дрімучими лісами. Йшов 1540 рік. Князь Воронецький уже вкотре прибув у свій маєток, що знаходився в селі Ворона сучасного Ковельського району. Чи то обридло міське життя (а мешкала князівська родина у Варшаві), чи захотілося подихати цілющим повітрям поліського краю. Ніхто зараз не пригадає. Панське життя було розкішне: банкети, бали, полювання.

Зібравши свою свиту, весняним сонячним ранком князь Воронецький вирушив на полювання. Мабуть, воно було невдалим, а може захотілось князю наодинці з природою побути. Він відбився від гурту і милувався тишею. Здавалося, ось-ось із-за могутніх столітніх дубів вийдуть назустріч казкові золоторогі велетні-тури. Милуючись краєвидами, князь Воронецький не помітив, як збився з стежки і заблукав. Виїхав він біля мальовничого озера, що теж заблукало біля дрімучого лісу. Кругом озера ріс високий очерет, в якому гніздилась всяка дика птиця, а озеро кишіло рибою. Місцевість нагадувала князю куточок раю і так йому сподобалась, що вирішив побудувати поблизу озера капличку і пересилити сюди кілька сімей. Так і заснував він нове село, яке дістало назву – Ворончин.

Село було невеличке, розбудувалось поступово і передавалось у спадок нащадкам князя Воронецького. На початку XIX люб. господарем маєтку стає Людвінг Кронінський, генерал за чином. Від Кронінського помістя переходить до князя Четвертинського. Він побудував у селі два палаци: дерев'яний і скляний, який від променів сонця своїм кольоровим сяйвом освічував усе навкруги.

Слухавши захоплюючу історію, ми з школярами дійшли до наступного пункту нашої прогулянки.

Пункт № 2 – урочище Баб'я гора.

Розповідь учня на основі випереджувального завдання: Легенда про Баб'ю гору (Суща Руслана).

Розповідь учня. Колись наше село вкривали прадавні ліси. На вигорах і відвойованих від лісу землях селяни сіяли. В лісах косили траву, розводили

худобу, жили хоча й незаможно, але вільно і спокійно. І ось настала та страшна година, коли на нашу землю посунули орди чужинців. Вони добралися і до ясноокої Волині. Всіх, хто залишилися живий, нещадні вороги брали у полон, нищили все і всіх. Кінні загони чужинців напали на сусідні селища. Але поселення, де тепер розташоване село Тростень, з трьох сторін було оточене лісом. Три природні стіни захищали його. Відкинули ворога жителі цього поселення і посунули ординці на містечко Курган, все чоловіче населення якого вийшло на захист рідних домівок. А жінки і діти, захопивши з собою нехитрі статки, сховалися у лісі південніше на підвищенні. Сили були нерівні, містечко було захоплене, зруйноване, а захисники знищені.

Зненацька орда захопила Курган,
Доценту його зруйнувала,
І на узліссі прадавнього лісу
Вона відпочить планувала.

Розгубилися жінки. Що робити? Але спрацював інстинкт самозбереження. Треба захищати себе і дітей. Озброїлися, хто чим міг. Коси, стріли, списи – все стало в пригоді.

Впевнені у своїй перемозі, чужинці на чолі з баскаком Хорохорином розташувалися на відпочинок на узліссі. Та не встигли вони задрімати, як із лісу вискочили жінки, озброєні, хто чим. Вела їх красуня Зореслава.

Із темного лісу назустріч орді
Жінок повела Зореслава,
Ряди похитнулись тоді,
Жінок же покрила всіх слава.

З диким криком напали вони на чужинців. Похитнулись ворожі лави, почали ординці відступати на південь, лишаючи поселення і ліси. І зупинився баскак Хорохорин за декілька десятків кілометрів від місця, де зазнав ганьби поразки. Зупинився і заснував там село, яке і назвали в його честь. А з того часу це урочище дістало назву Баб'я гора (рис. 3.2)

Рис. 3.2. Урочище «Баб'я гора»

Пункт № 3 – Гідрологічний заказник «Урочище Озеро»

1. Вивчення екосистеми озера.
2. Спостереження за рослинністю: визначення основних видів водних і прибережних рослин (очерет, рогоза, водорості).
3. Спостереження за тваринами: огляд птахів, комах, дрібних водних організмів (жаби, риби, молюски).

4. Дослідження якості води: температури, оцінка прозорості, перевірка рівня рН за допомогою тест-смужок.
5. Запис результатів у робочий зошит.

Розповідь учителя. Як вени і артерії, маленькі судини і капіляри живлять і дають життя людському організму, так і струмки, річки, озера й інші водойми підтримують життя всього живого на Землі. Наша блакитноока Волинь славиться своїми водоймищами, серед них і наше Ворончинське «Урочище Озеро», яке складається з двох озер – Велике і Озерце (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Гідрологічний заказник «Урочище Озеро»

«Урочище Озеро» – гідрологічний заказник, утворений за рішенням Волинського облвиконкому від 04.09.1985, № 301. Охороняється озеро площею водного плеса 11,0 га, болото – 74,0 га, навколишні луки – 15,0 га.

Озера розташовані на півночі села Ворончин Доросинівської територіальної громади Луцького району [14; 34]. (Основні параметри заказника та його розташування подані в додатку А).

Край, де ми народилися і вирости, де світяться зорі дитинства – це наша Батьківщина. Ми дуже любимо природу рідного краю. А найбільше усім подобаються озера нашого краю. Одне з них і є об'єктом дослідження.

Яка краса біля озера весною! Між деревами з'являються килими молоді зеленої травички. На ній густо квітують золотаво-жовті кульбаби. Акацієвий ліс вкривається білим цвітом. Над ним гудуть бджоли. В повітрі стоять незвичайні пахощі меду.

Влітку біля озера відчувається волога і свіжа прохолода. Над водоймою блакитне і безкрає небо. Від небесної блакиті підсинюється вода, прозора, як кришталь. Можна годинами спостерігати за маленькими рибками. Навколо озера росте акацієвий ліс, чагарники з верболозу, берези бородавчастої, вільхи клейкої, під деревами – різнотрав'я, рослинність і чиста вода приваблюють тварин. Тут багато бобрів, зайців, диких качок.

Людно буває біля озера на свято Водохреща. Жителі Ворончина купаються в освяченій воді.

«Урочище Озеро» приховує багато таємниць. Ми вирішили дослідити деякі з них. В ході дослідження були використані матеріали статей, енциклопедій, путівників [18; 22], інтернет-ресурси [14; 41], спостереження, розмови зі старожилами.

«*Велике озеро*». Площа 9 га, найбільша глибина 9 м. Дно мулисте, біля берегів вкрите водяною рослинністю. В озеро впадає один струмок, який бере початок з джерела (зараз там ставок), отже водойма живиться джерельною водою і має один витік, який впадає в річку Стохід.

Є підстави гадати, що підземними водами Велике озеро з'єднане з іншими озерами і водоймищами. Так, старожили розповідають, що в озері виловили рибину, яка була окільцьована і випущена в озері с. Вічині.

Виникло наше озеро під час формування місцевості. Східний берег його був і є значно вищий. В районі озера – «улоговина». Час і нерозумне втручання людини значно вплинули на подальшу долю цієї водойми. Ще в середині минулого століття до озера важко було підійти із західної і південної сторони. Грунт вгинався і трусився, там колись копали торф мохового походження. В 50-х роках минулого століття було дуже багато риби. Вона виходила на нерест у рови. Зараз риби значно менше. В нашому озері водяться щуки, окуні, краснопірки, карасі, плотва, лини, лящі та інші. У прибережних заростях і очереті особливо багато раків. Цю місцевість називають Свірками.

Під час дослідження ми дізналися, що ця назва виникла дуже давно, коли там ще росли великі дерева. І означало воно Звірки. Отже, там жили звірі. Очевидно, це були бобри, бо в тій місцевості є ще два бобрових житла, однак зараз бобри там не живуть, перемістилися на річку Стохід. Багата на рослинність і озерна гладь. Росте у воді біле латаття і глечики жовті, які занесені у Червону книгу України. Дарують цю чудову квітку лише нареченим. На низовому болоті домінують очерет і рогіз широколистий. На невеликих ділянках з ними спів домінує рогіз вузьколистий, який зустрічається досить рідко. На заболочених луках переважають щучник дернистий і дрібні осоки.

І оживає легенда, яка передається з вуст в уста ось уже декілька століть. Наступні покоління поповнюють її, надають забарвлення.

Легенда «Великого Озера». Невеличке поселення заховалося в хащі лісів на високому березі озера. Краса неймовірна навколо. Дикого звіра не перерахувати, хмари птахів закривають сонечко. Привільно живеться простолюдину, всього вдосталь. Та відчувається в цьому «едемі» якась настороженість, і стали старожили радитись, як зберегти й надалі спокій і достаток. Вирішили щоночі виставляти варту з молодих хлопців. Одного разу чорночубий красень, що вартував із північної сторони, задивився на первоцвіт, який саме почав квітнути, і не почув обережних кроків чужинців, які схопили його. Але не встигли вони закрити рота юнакові повністю. Із самого серця полетіло тривожне «буг–буг–буг!». Відразу юнак загинув, але його

попередження почули в селищі. Всі піднялися на ноги і відкинули ворога. Раділи люди, раділа і квітла природа. А душа юнака лишилась у країні і щовесни сповіщає про пробудження природи, застерігає бути обачними у поводженні з нею.

Легенда «Малого Озера». Надзвичайно високий берег. Внизу розіслалася долина, яка заходить до Свірок, подекуди залита водою. На горбі невеличка церква. Іде служба. Раптом із кущів з боку озера виринув юнак з криком: «Татари!» і забіг у церкву, тривожно загули дзвони. Весь люд кинувся ховатися у храм. Зачинили двері. Чужинці оточили дерев'яну споруду, накидали хмизу. Ось-ось запалають живцем люди. Та не чути плачу і стогону. Лише палкі молитви і врочистий спів вражає чужинців. До Господа линуть прохання врятувати, не віддати на поталу святиню і їх православних. Раптом земля захиталась. Задрижали дерева, розколовся горб і пішла у провалля церква разом з християнами і чужинцями, які її оточували. А на тому місці утворилося Озерце, і очерет сиротливо шелестить навколо нього. І довго було чути з-під води хвалу Господу, який врятував християнські душі.

Багато легенд, повір'їв, переказів існує про чудове «Озеро» і Озерце. Але в наш час воно все більше стало заростати і міліти. Причиною того є нерозумне втручання людини, замулення джерел, які живили озеро. Ще в радянські часи озеро взяли під опіку держави. Озеро використовують зараз для риболовлі вудкою, влітку купаються в ньому. Для прання зроблена величезна кладка. Але найбільше бажаючих тут відпочити. І старі і малі, і молодь улюбленим місцем обрали східний берег озера.

Місцевість там рівна, поросла шовковистою травою, вільна від ущів та очерету. Рівна гладь озера милує око, заколисують співи птахів, сама природа навіює спогади про старовину, про наш нерозривний зв'язок з нею, про велич і багатство, яке дав нам Всевишній у використанні.

Ми дослідили Озеро та Озерце і можна зробити такий висновок, що вони є дуже привабливими і кришталево чистими. У водоймах знаходиться дуже багато риби, яку люди виловлюють і харчуються нею, також розвинута

рослинність. Озеро є привабливим для населення громади і не тільки нашої. А ще увагу населення привертають захоплюючі і дуже інтригуючі легенди, які обвивають наш гідрологічний заказник. Отже, можна вважати, що Ворончинське озеро є об'єктом екологічного та історичного туризму.

Після розповіді учні проводили дослідження водойми (рис. 3.4) та записували зібрані дані та враження від прогулянки (Фотозвіт про екскурсію подано в додатку Б).

Рис. 3.4. Проведення експерименту щодо визначення якості води

Екологічна хвилинка

1. Огляд території на предмет сміття, слідів людської діяльності, можливих забруднювачів.

2. Обговорення виявлених проблем і їхнього впливу на екосистему.

IV. Підсумкова частина

1. Питання-відповіді, обговорення основних висновків.
2. Оцінка значення збереження озер та важливості екологічної культури.
3. Узгодження завдання для звіту.

V. Оцінювання навчальних досягнень учнів

1. Самооцінка учнями своїх знань і практичних умінь.
2. Відзначення учителем найбільш активних і уважних учнів.

VI. Домашнє завдання

Оформити звіти екскурсії, створити фотоальбом, розробити рекламний путівник.

Очікувані результати. Після екскурсії учні отримають практичні знання про екосистему озера, зрозуміють взаємозв'язок живих організмів та вплив людської діяльності на природу. Це сприятиме розвитку екологічної відповідальності й розширенню знань з географії та екології. А вивчення етнографії та історичного минулого, допоможе краще зрозуміти життя предків та географію рідного краю.

Інша шкільна екскурсія – відвідини фермерського господарства «Лебедія» – розроблена для учнів 9 класу. Вона є позапрограмовою, адже не передбачена як обов'язкова форма роботи в навчальній програмі. Однак, на нашу думку, проведення такої екскурсії є доцільним при вивченні теми «Сільське господарство» розділу II «Первинний сектор господарства». Вважаємо, така екскурсія сприяє оволодінню такої наскрізної лінії, як «Підприємливість і фінансова грамотність», яка у 9 класі передбачає «уміння визначати напрями фермерської діяльності у країнах світу, Україні та своїй місцевості» [13].

Під час екскурсії застосовані різноманітні методи та прийоми, зокрема прийоми показу (попереднього огляду, локалізації, зорового порівняння, руху) і розповіді (довідки, опису, «питання-відповіді», прийом завдань), дослідження, експеримент, а також робота в групах.

Екскурсія 2

Екскурсія на фермерське господарство «Лебедія» (для учнів 9 класу)

Мета екскурсії:

- ознайомити учнів із процесами вирощування сільськогосподарських культур та розведення худоби і птиці;
- показати роль фермерських господарств у забезпеченні продовольчої безпеки;
- вивчити основи агрономії, тваринництва та сталого розвитку.

Завдання:

1. Дослідити технології вирощування сільськогосподарських рослин.
2. Ознайомитися з різними видами тварин і методами їх утримання.
3. Вивчити процеси переробки сільськогосподарської продукції.
4. Взяти участь у простих агрономічних роботах (посадка рослин, годування тварин).
5. Провести спостереження за навколишнім середовищем та екосистемами фермерського господарства.
6. Обговорити проблеми сучасного сільського господарства (зміни клімату, використання пестицидів, сталий розвиток).
7. Проаналізувати роль фермерів у суспільстві та економіці.

Обладнання: олівці, ручки, блокноти, фотоапарат

Хід екскурсії

I. Організаційний момент

1. Збір учнів біля Доросинівського ліцею, проведення інструктажу з правил техніки безпеки на підприємстві.
2. Ознайомлення з метою, завданнями та програмою екскурсії.
3. Посадка в шкільний автобус, переїзд на фермерське господарство.

II. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності

Сільське господарство є важливою галуззю економіки України та Волинської області зокрема. Важливою формою організації сільськогосподарського виробництва є фермерські господарства, одне з яких ми

сьогодні відвідаємо. Познайомить нас з фермерським господарством «Лебедія» його засновник і керівник Хомич Руслан Миколайович, який є очільником Асоціації фермерів і приватних землевласників Волинської області («АФПЗВО»), депутат районної ради, волонтер і благодійник.

III. Актуалізація опорних знань

Бліц – опитування

1. Що таке сільське господарство?
2. На які основні галузі поділяється сільське господарство?
3. Назвіть основні галузі рослинництва.
4. Які ви знаєте галузі тваринництва?
5. Які природні чинники впливають на розміщення і спеціалізацію сільського господарства?
6. Які сільськогосподарські культури вирощують у Волинській області?
7. Які основні галузі тваринництва Волинської області?

IV. Засвоєння нових знань

1. Вступне слово керівника фермерського господарства.
2. Відвідування полів із вирощуваними культурами.
3. Демонстрація техніки обробітку ґрунту.
4. Огляд тваринницької ферми: кормові раціони, умови утримання.

Розповідь керівника фермерського господарства – Хомича Р.М. (рис. 3.5).

Фермерське господарство (ФГ) «Лебедія» розташоване у с. Доросині люби. Миру 1 Луцького району Волинській області. Воно засноване понад 10 років тому. Розмір статутного капіталу підприємства складає 647 106,92 грн.

ФГ «Лебедія» – це змішане сільськогосподарське підприємство. Воно займається вирощуванням зернових та технічних культур, цукрової тростини і інших сезонних культур, а також розведенням молочних порід худоби, овець та кіз, свиней і поросят. Крім того, підприємство займається зберіганням і продажем сільськогосподарської продукції.

Рис. 3.4. Засновник і керівник фермерського господарства «Лебедія» -
Хомич Руслан Миколайович

Також підприємство займається птахівництвом, зокрема спеціалізується на вирощуванні гусей. Це одне з найбільших господарств в Україні з вирощування гусей данської породи Легарт. Однак, в умовах воєнного стану і блекаутів поголів'я гусей значно скоротилося.

Посівні площі підприємства складають 270 га. З них 255 га землі підприємство орендує на території Доросинівської територіальної громади, де вирощують зернові і технічні культури, а також овочі борщового набору: картоплю, буряки, моркву, капусту. Також тут наявний склад для зберігання продукції, зерновий елеватор.

Господарство має значну кількість сучасної сільськогосподарської техніки: 5 тракторів John Deere 6R, 6 тракторів – МТЗ 82, також плуги, культиватори, сівалки, дискові борони, прес для тюкування, оприскувачі. Для збирання урожаю комбайни: 2 – John Deere S780, 3 – Claas Lexion, 2 картоплекопачі. Для догляду за тваринами використовується напувалки, інкубатори, кормозмішувачі. Також достатня кількість автомобілів.

Під час екскурсії учні слухали розповідь власника про методи і технології вирощування рослин та доглядом за тваринами, зокрема гусьми, і мали можливість взяти участь у цих процесах (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Розведення гусей у фермерському господарстві «Лебедія»

V. Підсумкова частина

1. Обговорення отриманих знань.
2. Відповіді на запитання учнів.
3. Визначення підсумків екскурсії.

VI. Домашнє завдання

Виконати проєкти (за вибором учнів): «Моя майбутня ферма», «Господарські зв'язки сільськогосподарського підприємства», «Пропозиції щодо покращення функціонування фермерського господарства», «Трудові ресурси агрофірми».

Таким чином, після відвідування фермерського господарства та роботи над проєктами учні можуть здобути нові знання, зокрема: про вирощування та догляд за рослинами і тваринами; чинники, які впливають на успішне вирощування рослин та дбайливий догляд за тваринами; про різні типи ґрунтів та кліматичні умови, що впливають на вирощування сільськогосподарських

культур; про переробку сільськогосподарської продукції. Робота над проектами допоможе учням розвивати навички співпраці та комунікації, дослідження та аналізу даних, зокрема про виробництво, продаж, ефективність та охорону навколишнього середовища на агропідприємстві.

Отже, на основі проведеного дослідження нами розроблені екскурсії з курсу географії України для 8 і 9 класів з використанням краєзнавчого матеріалу, які дають можливість поглибити знання учнів про географію рідного краю, а також удосконалити навички групової та проектної роботи. Ці методичні рекомендації та розроблені конспекти екскурсій можуть бути використані, насамперед, учителями географії Ворончинського і Доросинівського ліцеїв, на базі яких проводилося дане дослідження.

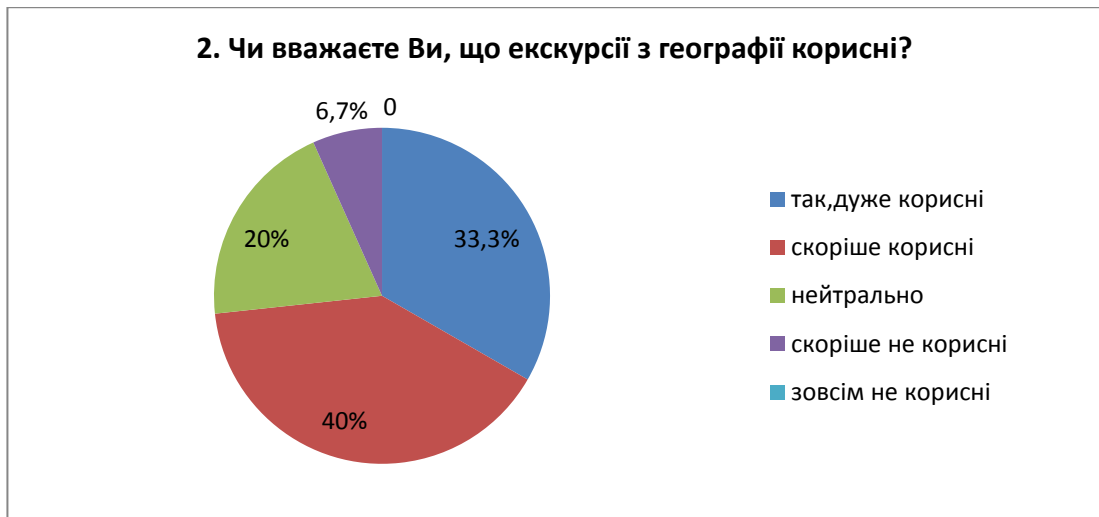
3.2. Дослідження думки здобувачів середньої освіти щодо доцільності використання екскурсій та інтерпретація його результатів

З метою вивчення думки щодо доцільності використання екскурсій у навчальному процесі нами було розроблено анкету-опитувальник (додатки В, Д) і проведено опитування здобувачів загальної середньої освіти. В опитуванні взяли участь 15 учнів 9 класу Ворончинського ліцею Доросинівської сільської ради Луцького району Волинської області.

Результати такого опитування дають можливість визначити рівень набуття знань учнів та засвоєння ними навчальної програми в цілому.

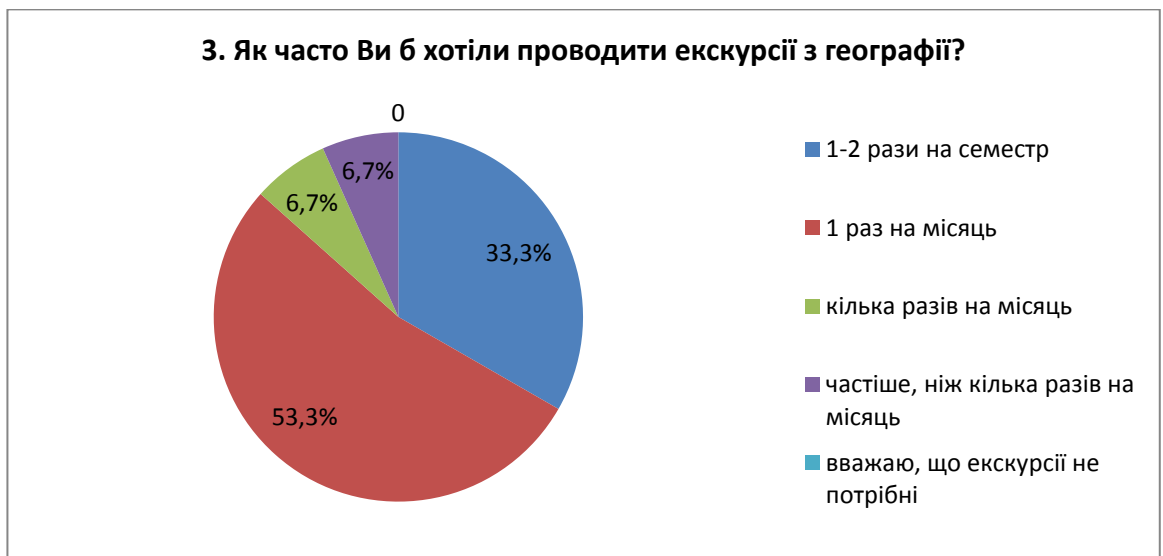
З 15 учнів 11 (73,3 %) вказали, що уроки географії їм подобаються і дуже подобаються, натомість лише 1 (6,7 %) учневі уроки географії не дуже подобаються.

На запитання, *чи вважаєте Ви, що екскурсії з географії корисні?*, 33,3 % респондентів вважають екскурсії дуже корисними, 40,0 % – скоріше корисними, 6,4 % – скоріше не корисними і 20 % ставляться до екскурсій нейтрально (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 2

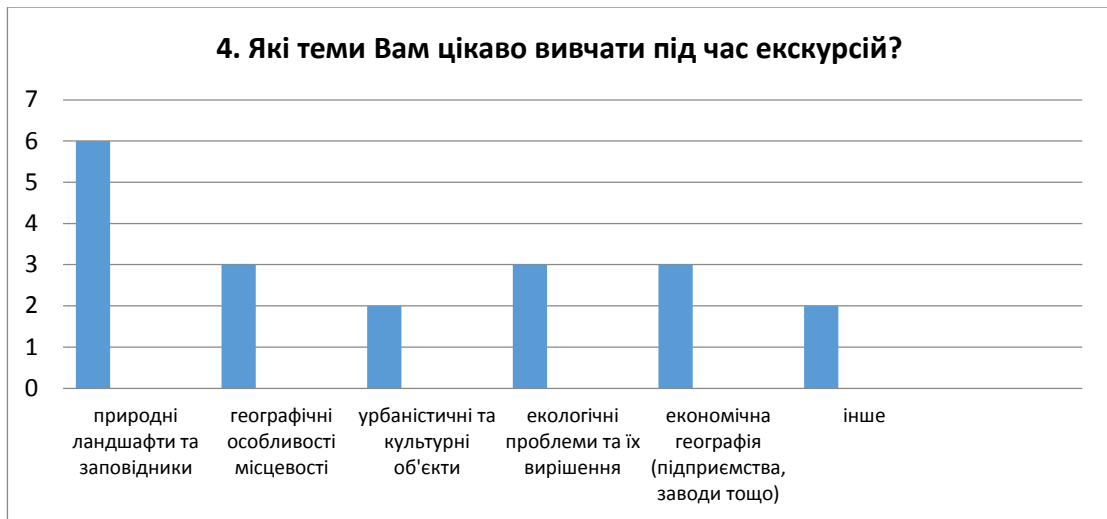
Поцікавившись у респондентів, як часто Ви б хотіли проводити екскурсії з географії?, отримали відповідь, що 53,3 % здобувачів відповіли, що хотіли би, щоб екскурсії проводилися 1 раз на місяць, а 33,3 % – 1-2 рази на семестр (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 3

На запитання: *Які теми Вам цікаво вивчати під час екскурсій?*, де можна було обрати кілька варіантів відповідей, 6 відповідей стосувалися природних ландшафтів і заповідників, по 3 відповіді – географічні особливості місцевості; екологічні проблеми та їх вирішення і економічна географія (підприємства, заводи тощо), 2 відповіді стосувалися урбаністичних та культурних об'єктів.

Також 2 відповіді запропонували інше: машини і спорт і зоопарк у м. Луцьк (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 4

Ми поцікавилися у здобувачів освіти, «Які переваги, на вашу думку, мають екскурсії з географії?» (кілька варіантів відповідей). Найбільша кількість відповідей (12) стосувалася зміни обстановки та підвищення інтересу; 9 відповідей – це спілкування з однокласниками і вчителем у неформальній обстановці; по 7 відповідей – можливість бачити об'єкти в реальному житті та краще запам'ятовування матеріалу (рис. 3.10).

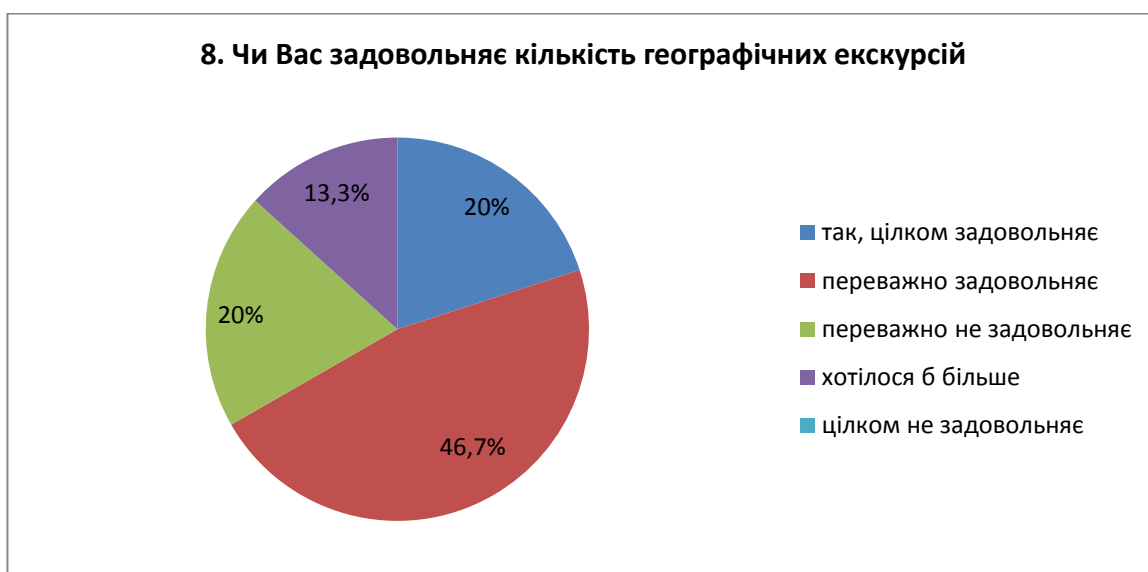
Рис. 3.10. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 5

На запитання: «Чи допомагають Вам екскурсії краще зрозуміти матеріал з географії?» більшість респондентів підтвердили, що так, дуже допомагають краще зрозуміти матеріал (33,3 %) або частково допомагають (33,3 %) і 33,4 % відповіли, що екскурсії не мають значного впливу на засвоєння матеріалу з географії (рис. 3.11).

Рис. 3.11. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 6

Відповідаючи на запитання: «Чи задовольняє Вас кількість географічних екскурсій?», більша половина опитаних учнів (66,7 %) відповіли, що переважно та цілком задовольняє, натомість 20 % респондентів відповіли, що переважно не задовольняє і 13,3 % – хотілося б більше екскурсій (рис. 3.12).

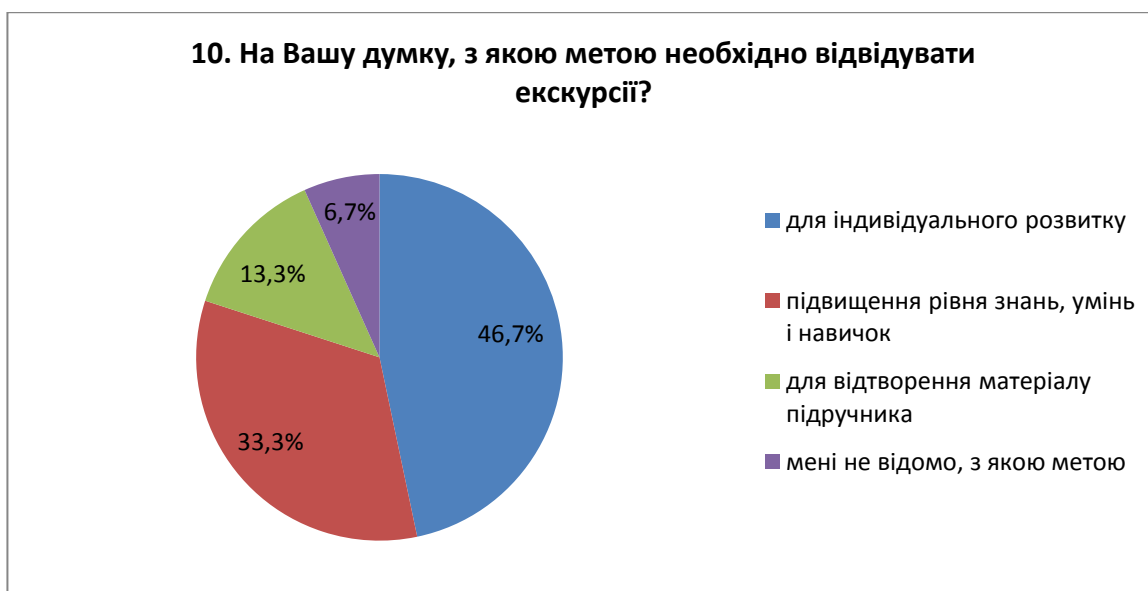
Рис. 3.12. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 8

Важливого значення у формуванні мотивації здобувачів освіти до вивчення географії набуває застосування інформаційних технологій, зокрема мультимедійного обладнання, інтернет-ресурсів, електронних карт та атласів, наочності тощо. Про це ми запитали здобувачів освіти, на що вони дали позитивні відповіді щодо постійного або частого використання різних технічних засобів та інтернет-технологій. Саме їх застосування у проведенні географічних екскурсій дозволяє реалізувати поставлену мету і завдання, що значно вплине на результативність (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 9

Відповідаючи на питання: «На Вашу думку, з якою метою необхідно відвідувати екскурсії?», майже половина опитаних 46,7 % респондентів відповіла, що екскурсії необхідно відвідувати для індивідуального розвитку, 33,3% – для підвищення рівня знань, умінь та навичок, 13,3 % – для відтворення матеріалу підручника і 6,7 % респондентів – мені не відомо, з якою метою (рис. 3.14).

Рис. 3.14. Діаграма відповідей здобувачів освіти на запитання 10

Отже, опитування думки здобувачів освіти довело, що екскурсії відіграють велику роль у засвоєнні навчального матеріалу, розвитку знань, умінь і ключових географічних компетентностей.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

Екскурсії є важливою формою навчально-виховного процесу в ЗЗСО. Екскурсія як специфічна форма навчання, передбачає відвідування та безпосереднє спостереження певного об'єкта, що вивчається, під наглядом учителя, проводиться за межами класу і носить дослідницький характер. Її проведення таке ж обов'язкове, як проведення вчителем уроку, оскільки екскурсія, яка проводиться за програмою, є одним із видів уроку. Навчальні екскурсії є найбільш яскравою й ефективною формою унаочнення навчального матеріалу.

Класифікація навчальних екскурсій є досить широкою. Їх розрізняють за зв'язком з освітніми програмами, за змістом, за тематикою, за обсягом, за витратами часу, за місцем проведення, за способом пересування, способом організації діяльності, способом організації сприйняття, за способом організації сприйняття екскурсійного об'єкта тощо.

Навчальна екскурсія – складна в методичному і організаційному плані форма заняття з учнями в природі чи на виробництві, яка потребує ґрунтовної підготовки вчителя і учнів. Організація навчальних екскурсій є досить складним процесом. Успішне проведення навчальної екскурсії потребує ретельної підготовки з боку вчителя. В узагальненому вигляді виділяють три основних етапи цього процесу: підготовчий, власне проведення екскурсії (польовий етап) та підсумковий (завершальний), який передбачає обробку матеріалів і використання результатів у подальшій роботі.

Навчальні екскурсії, як обов'язкові форми роботи, передбачені навчальними програмами шкільного курсу географії України, який вивчається у 8 і 9 класах ЗЗСО. У курсі географії «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) передбачено проведення лише 1 програмної екскурсії «Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості», яка проводиться по завершенню вивчення

розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону». У 9 класі в курсі географії «Україна і світове господарство» програмні екскурсії не передбачені. Однак, не зважаючи на незначну інтеграцію в навчальні програми екскурсійної роботи, вчитель може самостійно ініціювати проведення позапрограмних екскурсій. Аналіз чинної навчальної програми з географії України та модельних програм НУШ свідчить про значне переважання екскурсій з фізичної географії України. Позитивним є те, що у модельних програмах, які розроблені для НУШ, кількість програмних екскурсій значно збільшиться.

Екскурсійна робота з географії України в ЗЗСО розподіляється на дві категорії: екскурсії з фізичної та екскурсії з суспільної (соціально-економічної) географії. Вони мають подібну структуру, але різні об'єкти дослідження.

Екскурсії з фізичної географії України здійснюються у природу і базуються на краєзнавчому принципі навчання. Вони можуть бути геологічні, геоморфологічні, гідрологічні, метеорологічні, біогеографічні, екологічні екскурсії, з вивчення природно-територіальних комплексів (ландшафтів). Усі вони проводяться у п'ять етапів. На підготовчому етапі ведеться збір всієї необхідної інформації про екскурсійні об'єкти, планується маршрут, обговорюються організаційні питання. Польовий етап, тобто безпосередній вихід у природу, включає інформаційну (вступна бесіда) та практичну частину, під час якої учні виконують групові та індивідуальні завдання, спостерігають за об'єктами, їх описують, фотографують, замальовують, проводять різні вимірювання. На підсумковому етапі здійснюється узагальнення проведеної роботи, пояснення незрозумілих аспектів. На етапі обробки матеріалів здійснюється систематизація і узагальнення зібраних матеріалів у вигляді звіту або оформлених стендів, стінгазет, альбомів, колекцій зібраних матеріалів тощо. Останній етап передбачає використання матеріалів у подальшій роботі.

Екскурсії з суспільної географії України мають подібну структуру до фізико-географічних екскурсій і проводяться за тим самим алгоритмом, що й екскурсії в природу. Однак вони відрізняються метою і об'єктом вивчення.

Вони передбачають зазвичай відвідування промислових, сільськогосподарських, транспортних підприємств або закладів соціальної сфери. Під час проведення таких екскурсій польові методи дослідження не є актуальними. Крім того, роль екскурсовода найчастіше виконує працівник підприємства, а не вчитель. Але підсумковий етап екскурсії обов'язково передбачає учнівську звітність, узагальнення і систематизацію школярами результатів екскурсії.

Під час проведення навчальних екскурсій застосовуються різноманітні методичні прийоми, найважливішими з яких є прийоми показу і розповіді. Вважаємо, що при проведенні навчальних екскурсій з географії України найбільш доцільно використовувати такі прийоми показу як прийом попереднього огляду, зорової реконструкції, локації, зорового порівняння, руху та ін. Серед прийомів розповіді (усної частини екскурсії) найбільш доцільним є використання таких прийомів: екскурсійна довідка, опис, характеристика, пояснення, коментування, художня розповідь, посилення на свідчення очевидців, проблемна ситуація, індукція, дедукція, «питання-відповіді», прийом завдань та ін.

Нами запропоновані методичні рекомендації щодо використання місцевих матеріалів при проведенні навчальних екскурсій у ході вивчення курсів географії України у ЗЗСО Доросинівської територіальної громади. Зокрема, розроблені дві екскурсії з фізичної та суспільної географії України з використанням краєзнавчого матеріалу, які можуть бути використані, насамперед, учителями географії Ворончинського та Доросинівського ліцеїв, на базі яких проводилося дослідження.

Опитування думки здобувачів освіти довело, що екскурсії відіграють велику роль у засвоєнні навчального матеріалу, розвитку знань, умінь і ключових географічних компетентностей. Розроблені екскурсії на базі краєзнавчих матеріалів можна використати для активізації навчального процесу, підвищення рівня знань, розвитку креативності, комунікативних, інноваційних навичок та підвищення мотивації учнів до навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко В. А., Василюк Л. А., Дорожко Г. І. Навчальні екскурсії як засіб формування географічних знань учнів загальноосвітніх шкіл. *Географія та туризм: матеріали III Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*, м. Харків, 26 лютого 2020 р. Харків, 2020. С. 37–41.
2. Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. Екскурсознавство і музеєзнавство: навчальний посібник. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Альтерпрес РА, 2012. 444 с.
3. Бакіко І. В. Організація та проведення туристичних походів. Луцьк, 2013. 122 с.
4. Білянська М. М., Бондаренко Л. І., Лазебна О. М. Застосування методу інтерпретації в процесі проведення екскурсій екологічного спрямування. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 70, Том 1. С. 36–41.
5. Бойко В. Урок-експедиція на тему «Ознайомлення з компонентами природи своєї місцевості, виявлення зв'язків між ними». Практична робота № 13 (6 клас). *Географія та основи економіки в школі*. 2010. № 5. С. 14–15.
6. Борейко А. І., Борейко С. О. Екскурсія як засіб естетичного саморозвитку учнів. *Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку: збірник наукових праць /за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 311–316.
7. Браславська О.В., Ситник О.І. Гідрологічні дослідження в шкільній географічній освіті. *Вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 738. С. 3–8.
8. Варакута, О., Гавришок Б. Реалізація краєзнавчого принципу вивчення географії засобами навчальних екскурсій. *Наукові записки*

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. 2023. №54(1). С. 200–209.

9. Воловик Л. Розвиток пізнавального інтересу, інтелектуальних та творчих здібностей учнів у процесі навчальних екскурсій з географії. *Scientia et societas*. 2022. № 2. С. 85–92.
10. Галасюк С. С., Нездоймінов С. Г. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності: навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 178 с.
11. Ганчук О. В. Навчальні екскурсії в географії та їх роль у професійному становленні майбутнього вчителя. URL:<https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Ganchuk-E.-V.-Educational-excursions-on-geography-and-their-role-in-professional-formation-of-the-future-teacher..pdf> (дата звернення: 15.09.2024).
12. Ганчук О. Особливості класифікації навчальних екскурсій з географії, що використовуються в процесі підготовки майбутніх вчителів. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2014. Вип. 43. С. 16–21.
13. Географія. 6–9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). 2022. 77 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf> (дата звернення: 02.09.2024).
14. Гідрологічний заказник «Урочище Озеро». URL: <http://eco.voladm.gov.ua/category/gidrologichniy-zakaznik-urochische-ozero/> (дата звернення: 30.10.2024).
15. Грицевич В. С. Методичні питання проведення шкільних суспільно-географічних екскурсій на об'єкти виробничої сфери. *Професор Ольга Заставецька – вчена, педагог, організатор географічної науки (до 70-ої річниці від дня народження вченої)*: збірник матеріалів Всеукраїнської

- науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 27 квітня 2023 року. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 306–308.
16. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
17. Гришко С. В., Непша Я. Ю. Навчальні екскурсії як форма організації навчально-виховного процесу при вивчення географії. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського: минушина, сучасність, майбуття* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю освітнього закладу; 28 листоп. 2019 р., м. Володимир-Волинський / упоряд., голов. Люби. Б. Є. Жулковський. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 332–334.
18. Динисюк В. Т. Туристичні маршрути: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: «Надстир'я», 2003. 64 с.
19. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-rovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> (дата звернення: 10.09.2023).
20. Жемеров О. О., Янченко А. І. Розробка нової системи шкільних географічних екскурсій у природу. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*: збірник наукових праць. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 62–64.
21. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю. Наказ міністерства освіти і науки України від 02.10.2014 № 1124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text> (дата звернення: 04.09.2024).
22. Киричук М. Волинь – земля українська. Луцьк: «Надстир'я», 1997. 156 с.
23. Кірічук Ю. П., Покась Л. А. Методика організації та проведення навчальних екскурсій з фізичної географії. *Географія та економіка в сучасній школі*. 2013. № 2. С. 32–38.

24. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Скуратович О. Я. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. Київ: Навчальна книга, 2005. 319 с.
25. Коваленко М. О., Андрійчук Т. В. Організація позаурочної роботи з географії у формі краєзнавчих екскурсій. *Theoretical methods of research of the latest problems*. С. 134-139. URL:<http://eprints.zu.edu.ua/39897/> (дата звернення: 12.09.2024).
26. Корнеєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства: монографія. Харків : Основа, 2007. 144 с.
27. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм: навч. посібник. Київ : Вища шк., 1994. 191 с.
28. Кушнарєнко Н. Г. Підручник географії як засіб організації та проведення краєзнавчих екскурсій. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 738. С. 82–89.
29. Литвин В. О. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії та у позакласній роботі: методична розробка. Київ, 2021. URL:<https://school15.kyiv.ua/wp-content/uploads/2020/12/9E.pdf> (дата звернення: 15/09/2024)/
30. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. URL:https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2617/ (дата звернення: 07.10.2024).
31. Мандрик І., Мілінчук В. Місце і значення екскурсій в шкільному курсі географії України. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали ІХ Міжнар. наук.- практ. Інтернет-конференції / за ред. Ю. М. Барського та В. Й. Лажніка, м. Луцьк, 8–9 листопада 2024 р. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024. С. 257–259.
32. Мілінчук В., Мандрик І. Навчальна екскурсія як форма вивчення географії рідного краю в закладах загальної середньої освіти Волинської області. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали

- VIII Міжнар. наук.- практ. Інтернет-конференції / за ред. Ю. М. Барського та В. Й. Лажніка, м. Луцьк, 12–14 квітня 2024 р. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024. С. 196-197.
33. Мілінчук В., Ткачук Н. Методичні особливості організації та проведення навчальних екскурсій з фізичної географії. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції / за ред. Ю. М. Барського, м. Луцьк, 11–12 листопада 2022 р. Луцьк : ПП Іванюк. 2022. С. 145-146.
34. Мілінчук В. В., Чижевська Л. Т. Природні ресурси Доросинівської територіальної громади та їх використання. *Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів* : матеріали VI Міжнар. Наук.-практ. Інтернет-конф. / за ред. Ю. М. Барського, м. Луцьк, 11–12 листопада 2022 р. Луцьк : ПП Іванюк. 2022. С. 60-62.
35. Модельна навчальна програма «Географія. 6–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (люби.: Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.). URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9%20kl.Kobernik.ta.in.06.05.22.pdf> (дата звернення: 05.10.2024).
36. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (люби.: Запотоцький С. П., Карпюк Г. І., Гладковський Р. В., Довгань А. І., Совенко В. В., Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г., Нікитчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д., Горовий О. В.). URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9-kl.Zapototskyu.ta.in.06.05.2022.pdf> (дата звернення: 05.10.2024).

37. Навчальні екскурсії з предметів природничого циклу. Збірник авторських наробок. Вип. 24. Тростянець, 2013. 88 с.
38. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання). Харків : ВГ «Основа», 2016. 112 с.
39. Непша О. В., Гришко С. В., Опашко Г. І., Рішко А. Р. Екскурсії як форма позаурочної роботи з вивчення географії свого краю. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. 2020. Вип. 11(67). Ч. 8. С.152–156.
40. Непша О. В., Яровий Д. В. Особливості організації та проведення географічних екскурсій. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 7 (27). С. 6–10. URL:<http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/1470> (дата звернення: 25.09.2024).
41. Озеро Ворончинське. URL:<https://vodres.gov.ua/node/2094> (дата звернення: 30. 10.2024).
42. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство: навч. посібник. Київ : «ФО-П Кравченко». 2020. 175 с.
43. Організація та проведення шкільної екскурсії: правові аспекти. *Освіта нова*. 2019. URL:<https://osvitanova.com.ua/posts/2468-orhanizatsiia-ta-provedennia-shkilnoi-ekskursii-pravovi-aspekty> (дата звернення: 15.09.2024).
44. Павловська Т. С. Організація екскурсійних послуг: навчально-метод. комплекс. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 192 с.
45. Павловська Т. С. Географія Волинської області: навч. посіб. /за ред. проф. І. П. Ковальчука. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 212 с.
46. Павловська Т. С, Бенедюк В. В, Григор'єва Н. В. Географічне краєзнавство в закладах загальної середньої освіти: навч. посіб. Луцьк: ФОП Мажула Ю. М., 2023. 224 с.
47. Павловська Т. С., Карпюк З. К., Лисюк Т. В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 204 с.

48. Пангелов Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2010. 248 с.
49. Плужник А. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії при вивченні природи і населення Черкаської області. *Молодь у географічній науці*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Ніжин, 18 квітня 2023 р. Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2023. С. 94–100.
50. Побидайло Н. Особливості реалізації краєзнавчого принципу в процесі екскурсій фізико-географічного спрямування. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 4 (92). С. 8–91.
51. Покоłodна М. М. Організація екскурсійної діяльності : підручник. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 180 с.
52. Про рекомендації щодо удосконалення організації навчально-тематичних екскурсій. *Наказ МОН України № 1/9-853 від 02 грудня 2013 року*. URL: https://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/38432/ (дата звернення: 16.09.2024).
53. Сливчак Н. Є. Екскурсійна діяльність в школі. *Географія та туризм*. 2010. № 3. С.37–38.
54. Сурмачова Є., Янковська М. Комплексна екскурсія у природу для учнів 6-х класів (на прикладі м. Миколаєва). *Географія та основи економіки в школі*. 2009. № 3. С. 30–33.
55. Суторміна Л. І. Географічне краєзнавство як засіб активізації навчально-виховної роботи: З практичного досвіду. *Географія*. 2008. № 7 (107). С.7–14.
56. Топузов О. М., Самойленко В. М., Вішнікіна Л. П. Загальна методика навчання географії: підручник. Київ: ДНВП «Картографія», 2012. 512 с.
57. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика : навч. посібник. Одеса : Астропринт, 2005. 632 с.
58. Хлонь Н. В., Кмець А. М. Формування готовності майбутніх учителів біології та природознавства до проведення природничих екскурсій з

- учнями основної школи. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 76. С. 168–172.
59. Чагайда І. М., Грибанова С. В. Екскурсознавство: навч. посібник. Київ: «Кондор», 2004. 204 с.
60. Червінська О., Андрійчук Т. Методика організації екскурсій під час вивчення курсів соціально-економічної географії. *Екологія та раціональне природокористування: освіта, наука і практика: зб. наук. праць*. 2023. С. 242–246.
61. Червінська О., Андрійчук Т., Власенко Р., Вискушенко Д. Теоретичні та методичні основи проведення екскурсій під час вивчення географії у закладах загальної середньої освіти. *Освіта. Інноватика. Практика*. 2023. Том 11. № 9. С. 63–70.
62. Червінська О. В., Яковлева В. А. Методичні аспекти проведення географічних екскурсій. *The research process in science and the implementation of results*. Proceedings of the XVII International Scientific and Practical Conference. Maribor, Slovenia April 24–25, 2023. P. 20–23. URL: <https://intersci.eu/wp-content/uploads/2023/04/The-research-process-in-science-and-the-implementation-of-results.pdf> (дата звернення: 10.09.2024).
63. Черченко О. А., Дем'яненко С. О. Створення навчальної екскурсії «Подорож до природних і культурних об'єктів міста Барвінкове». *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*. 2023. Вип. 3 (1). С. 41–52.
64. Шинкарьов М. В., Дем'яненко С. О. Географічна шкільна екскурсія гідрологічними об'єктами південної частини Мезинського НПП. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*. 2023. Вип. 3 (1). С. 53–59.
65. Щука Г. П., Сокол Т. Г., Гергей Л. Б. Підготовка учителів географії до використання екскурсій в навчальному процесі. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 65. Том 1. С. 82–87.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні параметри озер «Урочища Озеро»

Назва	«Урочище Озеро»
Басейн	р. Прип'ять
Координати розташування: географічна широта	50.912357
Координати розташування: географічна довгота	24.865102
Адміністративний район	Луцький
Сільська рада / територіальна громада	Доросинівська
Відношення до населеного пункту	в межах населеного пункту
Найближчий населений пункт	с. Ворончин
Площа водного плеса, га	11,0
Максимальна глибина, м	15,0
Об'єм води, тис м ³	260
Відношення до природно-заповідного фонду : (повна назва об'єкту ПЗФ)	Гідрологічний заказник місцевого значення «Урочище Озеро»
Основні об'єкти аквакультури	Карась сріблястий, плітка, краснопірка, окунь, щука, лин
Перспективи використання озера	любительське рибальство

Картохема розташування гідрологічного заказника в с. Ворончин [14]

**Фотозвіт про навчальну екскурсію на гідрологічний заказник «Урочище
Озеро»**

Анкета-опитувальник: **Чи потрібні екскурсії на уроках географії ?**

Навчальний заклад:

Прізвище, ім'я:

Клас:

1. Чи подобаються Вам уроки географії?

- Дуже подобаються
- Подобаються
- Нейтрально
- Не дуже подобаються
- Зовсім не подобаються

2. Чи вважаєте Ви, що екскурсії з географії корисні?

- Так, дуже корисні
- Скоріше корисні
- Нейтрально
- Скоріше не корисні
- Зовсім не корисні

3. Як часто Ви б хотіли проводити екскурсії з географії?

- 1-2 рази на семестр
- 1 раз на місяць
- Кілька разів на місяць
- Частіше, ніж кілька разів на місяць
- Вважаю, що екскурсії не потрібні

4. Які теми Вам цікаво вивчати під час екскурсій? (можна обрати кілька варіантів)

- Природні ландшафти та заповідники
- Географічні особливості місцевості
- Урбаністичні та культурні об'єкти
- Екологічні проблеми та їх вирішення

- Економічна географія (підприємства, заводи тощо)
  - Інше: _____
5. Які переваги, на Вашу думку, мають екскурсії з географії? (оберіть кілька варіантів)
- Можливість бачити об'єкти в реальному житті
  - Краще запам'ятовування матеріалу
  - Зміна обстановки та підвищення інтересу
  - Спілкування з однокласниками і вчителем у неформальній обстановці
  - Інше: _____
6. Чи допомагають Вам екскурсії краще зрозуміти матеріал з географії?
- Так, дуже допомагають
  - Допомагають частково
  - Не мають значного впливу
  - Зовсім не допомагають
7. Чи проводилися у Вас цього року екскурсії з географії?
- Так, кілька разів
  - Так, один раз
  - Ні, але хотів(-ла) б, щоб проводилися
  - Ні, і мені це нецікаво
8. Вас задовольняє кількість географічних екскурсій?
- Так, цілком задовольняє
  - Переважно задовольняє
  - Переважно не задовольняє
  - Хотілося б більше
  - Цілком не задовольняє
9. Чи використовується під час екскурсій:
- Постійно   Часто   Іноді   Ніколи
- Інтернет

Постійно   Часто   Іноді   Ніколи

- Візуалізація корисної інформації (карти, графіки, формули, тощо):

Постійно   Часто   Іноді   Ніколи

- Наочність:

Постійно   Часто   Іноді   Ніколи

10. На Вашу думку, з якою метою необхідно відвідувати екскурсії?

- Для індивідуального розвитку
- Підвищення рівня знань, умінь і навичок
- Для відтворення матеріалу підручника
- Мені не відомо з якою метою